

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1329084

Rûpel/Sayfa Page: 7-30

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türü: Research Article/Gotara Lêkolînê/Araştırma Makalesi
Received/Dema Hatînê/Geliş Tarihi: 18.07.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 10.11.2023
Ayhan YILDIZ, Dr. Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi.
ayhanyildiz@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8763-4182

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by iThenticate plagiarism website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar herî kêm ji aliyê du hakeman va hatiye nixandin û di malpera intihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atıf: Yıldız, A. (2023). Şopa Feqîyê Teyran di edebiyata tesewufê de, *Kurdiyât*, 8, 7-30.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1329084.

ŞOPA FEQÎYÊ TEYRAN DI EDEBİYATA TESEWUFÎ DE

Ayhan YILDIZ

Kurte

Mijara vê xebatê hêla tesewufî ya Feqîyê Teyran e. Vî şairê klasîk ê edebiyata kurdî ku bi berhemên xwe yê di terza edebiyata gel a tesewufî de bala lêkolînerên tarîxa tesewufa Îslamî û dîroka edebiyatê kêşeya, di qonaxên dîrokî yê edebiyata kurdî de cîyê xwe negirtîye. Çexera wî ya edebî ya di edebiyata kurmançî de û aliyê wî yê tesewufî yê di dîroka tesewufa Îslamî de hêjayî lêkolînê bû. Wî çawa ku qonaxeke nû bi navê “edebiyata tesewufî ya gel a kurmançî” li edebiyata kurdî zêde kirîye, karîgerîyek li ser edibên edebiyata klasîk a kurmançî yê pey xwe jî kirîye û ev karîgerîya wî ya edebî-tesewufî li ser şairên mîna Melayê Bateyî, Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr, Şêx Nûredînê Birîfkanî û Elîyê Findikî bi zelalî xuya dike. Lewre divê ku di qonaxên dîrokî yê edebiyata kurdî de bi vê bizavê binbeşeke nû ji vê bizava wî re bihê vekirin û di dîroka edebiyata tesewufî ya Îslamî de, li kêleka şairên edebiyata tesewufî ya gel a îslamî Yunus Emre û Kaygusuz Abdal ji Feqî re jî cih bihê veqetandin. Ji ber van egeran ev lêkolîn, bi armanca ku van aliyên wî yê cîyawaz bi zelalî dîyar bike dereket rê. Îddîaya vê lêkolînê ew bû ku cîyê Feqî, di qonaxên dîrokî yê edebiyata îslamî ya kurdî û tevgerên tesewufî yê îslamî de cîyekî xweser e. Lewre vê xebatê, ji teknîkên rêbaza kalîtatîf bi lêhûrbûna ser berhemên wî, xebatên ku berê li ser jîyan, berhem û kesayetîya wî ya edebî hatine kirin û bi teknîka hevîtina digel çavkanîyên hevdem bi kar anî. Bi vî awayî gihaşt wan vedîtin û wê encamê ku Feqî bi terzê zimanê berhemên xwe, bi riwangeha xwe ya edebî û tesewufî ji şairên kurmançî ên berî xwe cîyawaz e, çexereke nû di qonaxên dîrokî yê edebiyata kurmançî de vekirîye.

Peyvên Sereke: Dîroka edebiyatê, Edebiyata tesewufî, Edebiyata gel, Nutuq, Feqîyê Teyran.

Feqîyê Teyran'ın Tasavvuf Edebiyatındaki Yeri

Özet

Bu çalışmanın konusu Feqîyê Teyran'ın tasavvufî yönüdür. Tasavvufî halk edebiyatı tarzı eserleriyle tasavvufî İslam tarihçileri ve edebiyat tarihçilerinin dikkatini çeken bu kalsik Kürt edebiyatı şairi, Kürt edebiyatı tarihi dönemlerindeki yerini alamamıştır. Onun Kurmanci edebiyatındaki edebî çığır ve İslami tasavvuf tarihindeki tasavvufî yönü araştırmaya değerdi. O, Kürt edebiyatına “Kurmanci halk tasavvuf edebiyatı dönemi” adıyla yeni bir boyut kazandırmış, kendinden sonraki klasik Kürt edebiyatı edipleri üzerinde bir etki bırakmış ve bu edebî-tasavvufî etkisi Melayê Bateyî, Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr, Şêx Nûredînê Birîfkanî û Eliyê Findikî açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Kürt edebiyat dönemleri tarihinde bu akımla yeni bir alt başlık açılmalı ve İslami tasavvufî edebiyat tarihinde de İslami tasavvufî halk edebiyatı şairlerinden Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'ın yanbaşında Feqî'ye de yer ayrılmalıdır. Bu sebeplerden bu araştırma, onun bu farklı yönlerini açıklığa kavuşturmak amacıyla yola çıktı. Feqî'nin İslami Kürt edebiyatının tarihi dönemlerdeki yeri ve tasavvufî İslam hareketlerindeki yeri özgün olduğu, bu araştırmanın iddiasıdır. Dolayısıyla bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden eserlerini ve daha önce onun yaşamöyküsü, eserleri ve edebî kişiliği üzerinden yapılan çalışmalarını inceleme tekniği ve çağdaş kaynaklarla görüşme tekniğini kullandı. Bu şekilde şu bulgu ve sonuçlara ulaştı: Feqî, eserlerinin dil tarzıyla, edebî ve tasavvufî bakış açısıyla, kendinden önceki Kurmanc şairlerden farklıdır ve Kurmanci edebiyatının tarihi dönemlerinde yeni bir çığır açmıştır.

Anahtar Sözcükler: Edebiyat Tarihi, Tasavvuf Edebiyatı, Halk Edebiyatı, Nutuk, Feqîyê Teyran.

The Place of Feqîyê Teyran in Sufi Literature

Abstract

The subject of this study is the sufi aspect of Feqîyê Teyran. This classical Kurdish literature poet, who attracted the attention of sufi Islamic historians and literary historians with his sufi folk literature style works, could not take his place in the historical periods of Kurdish literature. His literary breakthrough in Kurmanji literature and his mystical aspect in the history of Islamic sufism were worth researching. He added a new dimension to Kurdish literature with the name of “Kurmanji folk sufi literature period” and left an impact on the classical Kurdish literature writers after him, and this literary-sufistic influence was reflected in the likes of Melayê Bateyî, Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr. Şêx Nûredînê Birîfkanî û Eliyê Findikî are clearly seen. Therefore, a new subtitle should be opened with this movement in the history of Kurdish literary periods, and a place should be reserved for Feqî alongside Yunus Emre and Kaygusuz Abdal, two of the Islamic sufi folk literature poets, in the history of Islamic sufi literature. For these reasons, this research set out to clarify these different aspects of it. The claim of this research is that Feqî's place in the historical periods of Islamic Kurdish literature and his place in sufi Islamic movements is original. Therefore, this study used qualitative research methods, the technique of examining his works and previous studies on his biography, works and literary personality, and the technique of interviewing contemporary sources. In this way, he reached the following findings and conclusions: Feqî is different from the Kurmanji poets before him, with the language style of his works and his literary and sufi perspective, and he broke new ground in the historical periods of Kurmanji literature.

Key Words: History of Literature, Sufi Literature, Folk Literature, Speeches, Feqîyê Teyran.

Destpêk

Berhemên Feqîyê Teyran mîna *Dîwana* Melayê Cizîrî (1640-1568) wekî dîwaneke liserhev di wextê xwe de negihaştîye ber destê lêkolîneran. Tenê bi awayê orîjînal helbesteke wî bi terzê mişa'ereyî di *Dîwana* Cizîrî de cih girtîye. Wekî edîbekî edebîyata kurmancî jî, bihîştina navê Feqî jî sedsala 17an vir ve bi Ehmedê Xanî (1651-1709) dest pê dike. Mela Mamûdê Bazidî (1797-1867) jî hin berhemên wî îstînsax kirine û ji bo paraştinê dane A. Jaba. Hêjayî gotinê ye ku lêkolîna Herekol Ezîzan (1941), ya M. B. Rûdenko (1965), Aramê Çaçan (1974) û Ebdulreqîb Yûsuf (1988) hinek agadarîyên giring li ser Feqî û berhemên wî berhev kirine. Digel ku li cîyên cuda cuda berhemên wî di “keşkûl” û “mecmûe”yên cîya cîya de hebûn jî (bnr. Aykaç, 2023: 40), bi xebata Seîd Dêreşî û Pêzanê Elîxan (1989) cara ewil *Dîwana* Feqîyê Teyran bi tîpên erebî li Bexdayê gihaşt ber destê lêkolîneran. Piştî vê xebatê edî lêkolînerên nû, bi halaneke nû dest pê kir, li ser jî, berhem, kesayetîya edebî û tesewufî ya Feqî lêkolîn çê kir û wan hewl da ku cîyê wî yê nav edebîyata kurmancî û edebîyata tesewufî binirxînin.

Gava mirov bala xwe dide raborîya giştî ya van lêkolînen berê, dibîne ku Feqî, herçiqas şairekî klasîk ê edebîyata kurmancî ye jî, çend taybetmendîyên wî yê xweser ên “edebî” û “tesewufî” hene ku ji şairên din cîyawaz dibe. Digel ku hevdemê Şêx Şemsedînê Qutbê Exlatî (1588-1674), Mela Mehmûd/Hemîdî (ss. 16) û Melayê Cizîrî ye jî, bi terzê hûnandina teşeyên helbestên xwe, bi mijarên berhemên xwe û bi zimanê helbestên xwe xwedî cîyekî cîyawaz e. Feqî herçendî mîna Exlatî û Cizîrî çawa ku edîbekî edebîyata kurmancî ya tesewufî ye jî, ew di nav edebîyata tesewufî de bi taybetmendîya xwe ya “Edebîyata Tesewufî ya Gel” derketîye pêş û ji şêwaza wan a edebîyata tesewufî ya dîwanî cuda bûye. Wî ji çîna serdest a qesrê zêdetir berê bal û dêhna xwe daye ser çîna gel û rasteraşt bi bêjeya “xelqino” xitabî gel kirîye. Bi vî awayê ji edebîyata tesewufî ya gel a tekyayê ya tirkî, dirûvê wî dide edîben mîna Yunus Emre (kd. 1338) û Kaygusuz Abdal (wl. 848/1444). Bi ser vê cîyawazîya xwe jî, wî karîgerî li ser hin edîben edebîyata kurmancî yê pey xwe yê mîna Melayê Bateyî (ss. 18an) û Elîyê Findikî (kd. 1968) kirîye û wan li ser şopa wî berhemên xwe dane.

Feqî bi helbesteke xwe ya sofîgerî di hemû çapên *Dîwana* Melayê Cizîrî de cih digire, bes heta zemanekî dûr û dirêj bi awayekî muteber bîyografîya wî û bi terzekî birêkûpêk *Dîwana* wî derneketibû pêşberî edebîyatperweran, nirxandinên akademîk li ser kesayetîya wî ya edebî û bîr û rayên wî yê entelektuelî kêr hatibûn kirin. Di biwarê qada bîyografîya Feqî, berhem û nêrînen wî de hîn jî karê lêkolîne heye û divê hin pirs bihên kirin. Ji ber ku her lêkolîneke zaniştî civakî di her rewşê de îlhez divê bi pîrs û pîrsgirêkê dest pê bike (Tayşir, 2020: 35). Li vir, ji ber ku bi zelalî ne diyar e ev xebat jî, şairê edebîyata klasîk a kurmancî Feqî, li gor kategorîyên ilmê edebîyatê bi berhemên xwe di nav kîjan bizava edebî de cîyê xwe digire mereq dike, vê rewşê wekî problem li qelem dide û hewl dide ku wê çareser bike.

Di pey vê pîrsa eslî de mirov dikare van pîrsên ku têkilîya wan bi vê lêkolîne re hene rêz bike: i) “Gelo Feqîyê Teyran şairekî gelêrî ye?”, ii) “Gelo ew mîrekî qesrê ye?”, iii) “Gelo ew dengbêjekî gel e yan şairekî fermî yê qesrê ye?”, iv) “Gelo ew muderrîsekî medreseyî ye ku li kêleka Melayê Cizîrî rûniştîye ders daye feqîyan, yan şagirtekî Melê ye?”, v) “Gelo peywendîya hizrên

sofigerî yên Feqî bi rastî jî bi bîr û bawerîyên êzidîtîyê re hene yan na?” *viii*) “Gelo birra ew ronakbîrekî neteweperwer û welatparêz ê gelê kurd e?”, *x*) “Gelo birra jî Feqî di biwarê ilmê kelam û felsefeyê de jî nêrînên xwe derbirîne?” *xi*) “Ji berhemên wî dîyar dibe ku Feqî aşîqekî raşteqîn ê Xwedê ye, baş e gelo îca hezkirina wî ya ji bo cenabê Hz. Pêxember çawa ye?” *xii*) “Gelo di navbera hizrên wî yên tesewufî û gelperwerîya wî de peywendîdarîyeke çawa heye?”

Her lêkolînerekî/ê Feqî, ew li gor bîr û bawerîya xwe pênase kirîye. Hinekan ew şoreşgerê karkeran, hinekan ew filozofê tebîetê, hinekan ew têkoşerê dijberî feodalîzmê, hinekan ew dildarê ilmê kelam, hinekan ew nêzî bawerîya êzdayetîyê û hinekan jî ew wekî dengbêj li qelem daye. Di vê rewşê de bivê nevē problema naskirina wî zehmet dibe û mirov ji wî û bîr û rayên wî dikeve nav fikaran. Lêkolînerek, piştî ku problema xwe ya xebatê dîyar dike, berê xwe dide sehayê û dikeve pey lîteratura qadê (Kuzu, 2013: 34). Tiştê ku di pêvajoya lêkolînê de li pêşberî vê xebatê ye ew e ku hîn jî *bersiva* van hemû pirsan bi zelalî nehatîye dayîn. Li vir berî ku serî li berhemên Feqî bihê xîştin, dê “lîteratura qadê” ya têkildarî Feqî û berhemên wî bihê xwendin û nixandin.

Lêkolînerek gava mijarekê ji bo lêkolîna xwe ya kalîtatîf hilbijêre, çawa ku divê rewşa heyî ya têkildarî lêkolînê dîyar bike, divê “sedem”ê ku wî ev mijar hêjayî lêkolînê dîtîye û hilbijartîye jî dîyar bike (Ekiz, 2017: 207). Piştî vê, bivê nevē mirov li ser vê helwestê digel hindêk şiroveyan, nîqaşeke kurt jî li ser tarîxa pirsê divê bihê bersivandin û problema ku divê bihê çareserkerin bike. Sedemê mezîn ê ku vê lêkolînê berê xwe daye vê mijara tesewufa Feqî ew e ku çawa ku alîyê edebîyata klasîk a tesewufî-îslamî ya kurmançî heye, wisa alîyê wê yê edebîyata dînî-îslamî ya giştî jî heye. Çûnkî Feqî, bi nêrînên xwe yên dînî-tesewufî, heq dike ku di tarîxa tesewufa giştî ya Îslamî de jî cîyê xwe bigire. Ji ber ku heta niha lêkolînên dîrokî yên tesewufî yên gelên cîran cih nedane wî, hêvî bi vê xebatê ew e ku ew jî heqqê Feqî bidinê û di nav klasîkên tesewufê de wî bi cih bikin.

Feqîyê Teyran di raborîya dîrokî ya edebîyata klasîk a kurmançî de digel ku xwedî cîyekî gewre ye û gelek lêkolîn li ser wî hatine kirin, hîn jî li ser cîyê wî yê edebî û fikrî yê di nav qonaxên edebîyata kurdî de nîqaş berdewam dikin. Ev lêkolîn hewl dide ku di pey xwendin û nixandina lîteratura vê qadê de, li ser bingeha berhemên wî cîyê wî yê di qonaxên dîrokî yên edebîyata kurdî de tesbît bike. Lewre “armanc”a eslî bi vê xebatê ew e ku ji van pirsên jêrîn re bersivan bibîne: 1. Gelo ew şairekî xîretkêş ê bawerîya sunnî ye ku li dijberî fikir û fikarên şî‘etîyê têkoşaye? 2. Gelo ew mutesewufekî terîqetê ye ku wî hemû berhemên xwe di rêya sofigerîyê de hûnane? 3. Gelo di navbera hizrên wî yên tesewufî û gelperwerîya wî de peywendîdarîyeke çawa heye?

Feqîyê Teyran bi şarezatîya zimanî, hêza qewî û hunera xwe ya edebî û fikrî, nêzîkî sê qernan e ku li kêleka şairê navdar û mezîn ê edebîyata klasîk a tesewufî ya kurmançî Melayê Cizîrî cih girtîye û hema hema di her platformê de qal û behsa kesayetîya wî ya edebî, dîrokî, gelperwerî û tesewufî dihê kirin. Ji bo ku cîyê wî di qonaxên dîrokî yên edebîyata kurdî de di nav kategorîyeke zelal a edebî û fikrî de cih bigire û mewqîfa wî di qonaxên dîrokî yên edebîyata giştî ya îslamî ya tesewufî de dîyar bibe, helbet lêkolînek pêwişt bû. Di pey çareserkerina problema vê lêkolînê re dibe ku dîroknasên edebîyata kurdî û edebîyata giştî ya îslamî ji vê xebatê sûd wergerin. Lewre qenaet pê ew e ku ev xebateke hêja ye û ji bo xebatên polînkirina qonaxên edebîyata kurdî û îs-

lamî giring e.

Di vê lêkolînê de cih ji bo agadarîyên têkildarî jîyana Feqî hindik hatine dayîn û kesayetîya wî ya îlmê felsefe û kelmê nebûye mijara nîrxandinê. Ew xebatên ku di lîteratura vê qadê li ber çavan hatine girtin û ew agadarîyên ku ew li serê xebitîne, li vir nehatine carbarekirin. Bi taybetî mijar, ziman, teşe û terzê helbestên wî, bîr û raya wî têkildarî îlmê tesewufê û girseya ku **wî** bi berhemên xwe xitabî wan kirîye derketîye pêş.

1. Pêdaçûna li Lîteratura Vî Biwarî

Dîroknûsê navdar Şeref Xan (1543-1604) gava behsa Miksê dike¹ navê Feqî nade; bes tenê gava behsa mîrên wir dike, navê du lawên mîrê Miksê Evdal Beg ku yek Ehmed, ê din Mihemed (Şem'î, 2016: 180) e zikir dike. Ji lêkolînerên ewil ên dîroka edebîyata Kurmançî Bazidî (1797-1867) hin agadarîyên kurt li ser bîyografî û berhemên Feqî dide (Bazidî, 2010: 53). Wî tenê behsa menzûmeya wî ya *Şêxê Sen'anê* kirîye. Tiştê ku heye vî alimî ne têr behsa bîyografîya Feqî kirîye ne behsa berhemên wî kirîye, ne jî li ser jî bîr û raya wî ya edebî û tesewufî nêrîneke xwe derbirîye.

Nûrî nusxeyeke *Dîwana Cizîrî* bi zimanê erebî bi navê *Dîwanu Şeyxu'l-Cizîrî* li Misirê çap kirîye² û dîyar dike ku Feqîyê Teyran helbestên “sofîgerî” hûnane (Cezerî, 1952: 221). Helbet ev agehî ji bo vê xebatê referanseke zexm e; bes êdî hew pê de çûye. Rûdenko (1965) ku menzûmeya *Şêxê Sen'an* a Feqî wergerandîye zimanê rûsî dîyar dike ku Feqî, ruh û “bîr û bawerîya gel” vedibêje (Teyran, 2019: 10). Li gor Rûdenko Feqî, bi ziman û şêwaza xwe ya helbestê di dirûvê “dengbêj”an de ye.

Bozarslan, Feqî wekî hozanên têkoşer ên marksîzmê dihesibîne û wan wekî edîbên edebîyata çîna gel û proletaryayê dinirxîne (Bozarslan, 1979: 68-71). Bozarslan di nav lîteraturê de ew lêkolîner e ku cara ewil di helbestên xwe yê tirkî de xitabî Feqî kirîye û pênc helbestên wî wergerandine zimanê tirkî. Li gor wî Feqî hozanekî têkoşer e ku çîna gel û proletaryayê bi berhemên xwe diparêze. Lewre Feqî, bi helbestên xwe li dijberî zilma mîrên feodal û neheqîya begên mêtînger derketîye, li cem karker û gundîyan cih girtîye û tûşî zindanîbûn û sirgûnîyê bûye. Ji ber vê Feqî û Yunus ew hozan in ku wan şoreş û komunîzm nivîsandine. Bozarslan, Feqî ji hêla jîyana derwêşane, zimanê gel û peywendîya wî ya digel folklorê ve, cara ewil bi Yunus Emre re berawird dike. Bi vî awayî dibe ku cara ewil Feqî û Emre ketine nav lîteratura edebîyata berawirdî ya kurdî û tirkî. Li gor wî Feqî, bi helbestên xwe li dijî axa û began derketîye. Lewre ew û Yunus Emre şairên edebîyata çînî ne. Feqî, mîna şairên gel di helbestên xwe de kurdî bi hoştayî bi kar anîye. Lewre berhemên wî li ser zar û zimanê gel gihastine heta roja me.

Zivingî (1987: 914) di xebata xwe ya ku şerha *Dîwana Melayê Cizîrî* de behsa Feqî dike. Li gor wî Feqî di nav edîbên kurd de edîbekî navdar ê edebîyata kurdî ye û bi xezel û helbestên xwe yê “sofîgerî” navdar e. Lêkolînerêkî din di lêkolîna xwe de li dijberî agadarîyên M. Emîn Zekî, Blêc Şêrko û Elaeddîn Secadî derketîye û Feqî ne Makûyî, bes wekî alim û edîbekî Miksî li qelem

1 Ji agadarîyên zêdetir dikarî bnr. Y. Aykaç, Miks: Navendeke Dîrokî, ‘İlmî, Tesewufî û Edebî. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7(1), 2022, 67-102.

2 Ji ber ku çapîroxê vê kitêbê di “Muqeddîme”ya vê çapê de *Mêjûy Edebî Kurdî* ya Elaeddîn Secadî (1907-1984) wekî çavkanî nişan dide, dîyar dibe ku piştî Secadî hatîye çapkirin. Elaeddîn Secadî ev xebata xwe cara ewil di sala 1952yan de li Bexdayê çap kirîye. (Ji bo agadarîyên zêdetir bnr. Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, Nûbihar, İstanbul, 2013, r. 59.)

daye (Yûsuf, 1988: 29). Herweha ew di wê bawerîyê ye ku Feqî bi menzûmeya xwe ya *Kela Dimdimê* nîşan daye ku ew ji dil û can li dijberî şî‘etîya Şahê ecem e û dildarekî qewî yê sunnîtîya Xanê Kurd e. Yûsuf di lêkolîna xwe de li dijberî agadarîyên ku li hêla manewî ya Feqî nahên derketîye, wî ew wekî welîyekî Xwedê li qelem daye û dîyar kirîye ku ew xwedî keramet bûye, lewre wî bi zimanê çivîkan zanibûye. Yûsuf piştî ku bi berfirehî behsa jîyan tehsîl û berhemên Feqî dike û gelek efsane û menqibeyên têkildarî wî neqil dike, çend helbestên wî li pey hev rêz kirine û di xebata xwe de weşandine. Herçiqas wî amaje bi welîtîya wî kiribe jî, qet dor neaniye ser alîyê wî yê sofîgerîyê.

Lêkolînerê dîroka giştî ya kurdan Kemal Burkay (1992) di lêkolîna xwe de dîyar dike ku menzûmeya *Hespê Reş* jî aîdî Feqî ye û digel ku bi lêkolînên nû derketîye holê ku Feqî edîbekî sofî ye û herî zêde bi şîretên xwe yê tesewufî derketîye pêş jî, ew îddîa dike ku Feqî, ji ber ku bi helbestên xwe li dijberî mêtîngerîyê derketîye berhemên wî bi hêsanî di nav gel de berbelav bûne (Burkay, 2011: 205). Burkay di lêkolîna xwe ya *Kürtler ve Kürdistan* de dîyar dike ku Feqî, bi helbest û hikayeyên xwe yê menzûm navdar e. Helbestên wî di nav alim û gelê kurd de bi awayê nivîskî û devkî hatiye xwendin, hinek jî berhemên wî veguherîne edebîyata devkî û bûne berhemên gelêrî. Burkay piştî ku bi kurtî behsa *Dota Gurca* (*Şêx Sen‘an*) dike, dîyar dike ku Feqî xwezîyên kesên bindest anîye zimên û bêyî behsa alîyê wî yê sofîgerîyê bike dawî li mijarê diêne.

Resûl bi lêkolîneke akademîk beşdarî lîteratura têkildarî Feqîyê Teyran bûye û wî piştî ku ji çavkanîyên berî xwe agadarî rêz kirine, dîyar dike ku Feqî, bi rêya hikayeya *Şêxê Sen‘an* ramana xwe ya felsefî û sofîtîya xwe bi awayekî sade û “millî” derbirîye (Resûl, 1998: 91). Resûl di wê qenaetê de ye ku Feqî, termînolojîya tesewufî ya taybet bi îslamê dernebirîye, wî bi wêneyekî kurdewar ramanên xwe yê vîwarê bi teşe kirîye. Herçiqas Xeznedar di gotara xwe de helbestên Feqî bi navê “lîrîk” û “epîk” dabeşî du pişkan dike (Xeznedar, 1998: 48) û bêyî ku tu agadarîyeke din bide, tenê analîza metnê *Hikayeya Zembilfiroş* dike û hew. Xeznedar di bin banê helbestên lîrîk de cih dide yê wî wîdanî, dildarî û civakî; di bin banê helbestên epîk de cih dide çîrokên helbestî. Di pey van tesbîtan de ew êdî derbasî analîza metnê hikayeyê dibe û bêyî ku têkildarî hêla tesewufî-sofîgerî ya Feqî tişteki vebêje dawî li xebata xwe diêne. Gotareke din a têkildarî edebîyata klasîk a kurdî, ya Kılıçarslan e. Wî gava behsa serdema Xalidîyan (1252-1889) kirîye, cih daye Feqîyê Teyran jî. Wî di vî xebata xwe de ji bo Feqî bêjeyên mîna rewşenbîr, hozan, xudanas, wêjegerê payebilind ku gihaştîye encama raşteqînîyê bi kar anîne (Kılıçarslan, 2001: 161).

Li gor qenaeta Sağnıç, Feqî ne şairekî serayê; bes ê gel e. Ew di xebata xwe de piştî ku hinek li lîteratura qadî û manaşî ya têkildarî Feqî digere û hin agadarî neqil dike, qenaeta xwe wisa dîyar dike ku ji ber ku Feqî li her deverê gerîyaye û di rêveçûnê de pir sivik bûye, gel leqebê “Teyran” lê danîye (Sağnıç, 2002: 370-371). Varlı gava nîqaşa ser *Qewlê Sîsebanê* dike, behsa Feqî jî dike, amaje pê dike ku heta îro jî tu kesî nekarîye delîlekî nîşan bide ku wî ev berhem hûnaye (Varlı, 2004: 287). Celîlê Celîl (2004: 15) di xebata xwe ya bi navê *Keşkûla Kurmançî* de hinek agadarî li ser jîyan û berhemên Feqîyê Teyran, daye û peyre cih daye metnê helbestên wî. Li gor wî Feqî, helbestvanekî filozof e û zimanê wî nêzî zimanê gel e.

Lêkolerekî din Feqî wekî şairê tesewuf, felsefe û xezelê li qelem daye (Findî, 2004). Findî bi lêkolîna xwe ya bi navê “Faqih Teyran: Şairu’t-Tasawwuf we’l-Felsefe we’l-Xezel” beşdarî lêkolînên têkildarî Feqî bûye.³ Ew ji xebata bi navê *el-Qissetu’l-Kurdîyye* (1930) ya Blêc Şêrko neqil dike ku şairê klasîk ê kurdî Mehmûd ji bajarê Miksê ye, menzûmeya wî ya bi navê *Şeyx Senan û Hikayeta Bersîs* heye. Findî navê wî yê “Mehmûd” raşt dike û dibêje ku “Mihemed” e. Findî bi literaturê vê qadê re diçe û ji xebatên Aleksander Jaba, *Qewaidu Luxeti’l-Kurdîyyeya* Macerson (1913), Bazidî (1860), Ebdurreqîb Yûsuf, Rûdenko (1965) agahdarîyên têkildarî Feqî dide û berhemên wî dihejmêre. Wisa dîyar e ku li gor wî digel tesewufê, hêla Feqî ya felsefeyî jî heye. Çunkî helbestên Feqî bi giştî yên sofîgerîya medreseyî ya kurdî ne. Feqî, qisseyên îslamî bi şeweya kurdî ya gel nivîsiye. Lewre Feqî, bi helbestên xwe yên resen ên edebî, ne tenê di tarîxa edebîyata kurdî de, herweha ew di tarîxa çanda îslamî û însanî de xwedî cihekî bijarte ye.

Lêkolînerê ku di xebata xwe de agahdarîyên zêde cîyawaz dide Izady ye. Li gor wî Feqî şairekî goran û kurmanç e û bi eslê xwe jî Miksê ye. Lewre wî bi her du kurdîyan jî helbest hûnane û hikaye nivîsîne (Izady, 2007: 311). Bivê nevê mirov nikare xwe ji vê pirsê bigire: “Gelo heger goran be, çawa çê dibe ku ji Miksê ye û bi kurmançî berhem nivîsîne?” Lêkolînerên dîroka edebîyata kurmançî yên wekî Sefîzade û Elaeddîn Seccadî hin berhem nisbetî Feqî dikin û memleketê Feqî Makû nîşan didin (Sefîzade, 2008: 478), lêbelê hin lêkolîner jî li dijberî wan derdiketin. Heta dereng jî li ser memleketê Feqî nakokî hebûn. Li gor hinekan ew Makûyî bû; li gor hinan jî ew Miksî bû. Lêbelê qenaet û bawerîya giştî ew e ku ew bi eslê xwe jî Miksê ye.

Hin lêkolîner (Sadinî, 2011: 11-50) wisa îstinbat dikin Feqî ew Mihemed e. Sadinî di lêkolîna xwe de li ser bîyografî û berhemên Feqî kûr bûye, literatûra têkildarî wî û berhemên wî bi berfîrehî nikirandîye. Ew bi tevî ku Feqî û helbesta wî ya *Şêx Sen’an* û digel Ferîduddîn Ettar berawird dike, cîyawazîya xweser a Feqî jî ji Ettar dîyar dike. Li gor Sadinî Feqî, şairê yekem ê edebîyata kurmançî ye ku hêmanên siruştî yên mîna “av” û “çûk”an (bilbil) dide axaftin. Cîyê baldarîyê ye Sadinî dor anîye ser naveroka giştî ya berhemên Mîr Mihemed û amaje bi şîretên wî yên dînî, pesna Xwedê û pêxember, mijara tesewuf û wehdetu’l-wucûdê dike. Mirov ji xwendin û nixandina literatûrê tê digihîje, lêkolînerê ku bi taybetî balê kêşaye ser alîyê tesewufî û kelimî yê Feqî, Sadinî ye. Ew di wê bawerîyê de ye ku Feqî şairekî evîn û evîndarîyê ye û evîna mecazî û ya heqîqî li cem Feqî yek e û ew di nav hev de ne. Ev tesbîtên Sadinî ji bo vê xebatê helbet hêja û balkêş in; bes wî zêde dirêjî nedaye vê mijarê.

Li gor Orhan (2013) Feqîyê Teyran dev ji mîrtîya xwe bernedaye, seba rêya heq, rêya miletê xwe û rêya Heq teala çûye tehsîla ilmê kirîye, li gelek cihan geraye û heta çûwe Cizîrê, cem Şêx Ehmedê Cizîrî.⁴ Dîroknasê edebîyata kurdî Adak di xebata xwe de digihîje wê qenaetê ku Feqî di sala 1640î de wefat kirîye û gava ew cîyê Feqî di tarîxa edebîyata kurdî de tesbît dike, Feqî wekî helbestvanê yekem ku di bareyê hinek hikaye û serpêhatîyên jîyana tesewufî de menzûme hûnane dihesibîne (Adak, 2013: 214). Ew ji bo mînakên têkildarî tesewufê jî berhema Feqî ya *Bersîsê*

3 Bnr. AL-MADA Daily Newspaper... جريدة المدى (almadapaper.net) (24.07.2022) Gelek minetdar im ku mamosteyê min Nizar Gulî, li ser daxwaza me ya 24ê meha 7an a sala 2022yan, ev navnîşan bo vê xebatê hinart. Wekî din bnr. Reşîd Findî, “Fakih Tayran: Şairu’t-Tasawwuf we’l-Felsefe we’l-Xezel”, *el-Mede’s-Sekafi-Sekafe Kürdîyye*, Bexdad, hj. 604, Sibat, 2006. (Neqilkar: Ahmet Özel, “Klasik Kürt Şiirinin Önde Gelen Temsilcilerinden Fakî-yı Teyran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, c. ek-1, r. 436-439.)

4 Bnr. Bahçesaray Miks, TRT6, 18 Eyl. 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=IcPCd6l8aF0> (tarîxa pêgihaştinê: 23.01.2022)

Abid û *Şêxê Sen'an* destnîşan dike. Ev tesbîta lêkolîner a têkildarî dîroka edebîyata kurdî herçiqas şayanê baldariyê ye jî, wî dirêjahî nedaye temaya tesewufî ya sofîgerîya Feqî û yekser derbasî şirovekirina berhemên wî bûye. Di şiroveya *Bersîsê Abid* de lêkolîner dîyar dike ku abid û zahidê Îsrailî Bersîs, ji ber eşqa mecazî, ji eşqa heqîqî dûr ketiye.

Lêkolînerê ku bi xebata xwe reng û rûyekî cîyawaz li kesayetîya edebî û ramanî ya Feqî zêde dike, digel nêrînên wî yên dînî-tesewufî, balê dikêşe ser nêrînên wî yên têkildarî ilmê kelim û felsefeyê jî, Yıldırım e. Wî di cildê yekem de piştî hin agadarîyên têkildarî jîyan, berhem û nêrînên Feqî û taybetmendiyên wî yên edebî, hunerî, tesewufî û felsefî û berawirdkirina wan bi Yunus Emre (1238-1338) re, metnê *Dîwanê* yê kurmançî û wergera wê ya bi tirkî digel “analîza wan a têgehî” amade kirîye (Teyran, 2014: 28).

Lêkolînerê ku tezeke maşterê li ser Feqî amade kirîye, Koyuncu ye. Ew di xebata xwe de gava ji têgehên tesewufî dora lêhûrbûnê diêne ser “cewr û cefa”yê, cih dide rewşa Feqî û dîyar dike ku ji ber cefayê ew serxweş e û goştê canê wî pijîyaye; lêbelê derdên wî mecazî ne (Koyuncu, 2014: 50). Vê xebatê kir ku ji bo vê lêkolînê motîvasyoneke baş çê bibe. Tenik lêkolîneke dîrokî-şiroveyî ya gelek berfireh li ser tesewuf û terîqetên cografyaya kurdan bi rêbaza akademîk amade kirîye û çap kirîye. Ew piştî ku bi kurtî behsa bîyografîya Feqî û terzê helbestên wî dike, dorê diêne ser aliyê wî tesewufî û bi berfirehî li ser bîr û rayên wî yên sofîgerîyê kûr dibe (Tenik, 2015: 219-221). Tenik bi ser helbestên wî yên mîna *Dilo Rabe*, *Ey Av û Av*, *Şêx Sen'an*, *Ellah Çi Zatekî Ehsen e*, *Îro Ji Dest Husna Hebib*, *Îro Giya Me Tê*, *Feqe û Bilbil*, *Feqe û Mela* û *Bersîsê Abid* re bîr û raya wî sofîgerîyê dinirxîne. Bi vê mutaleeya xwe lêkolîner di raborîya lîteratura qadî ya têkildarî Feqî de cîyê herî hûr, kûr û dirêj digire. Ev lêkolîn dê di vê biwarê de ji vê xebata Tenikî sûd wergire.

Ali K., bi cîyawazîya lêkolîna xwe balê dikêşe. Wî menzûmeyê *Bersîsê Abid* a Feqî ku eslê wê hikayeyeke gel e, bi berhema Goethe *Faust* ku ew jî wisa ye re “berawird” kirîye. Wî lehengê hikayeyê Bersîs daye ber lehengê hikayeyê Faust û ji hêla kesayetîyê ve ew nikirandine. Bi ser vê berawirdîyê ve wî berê bala xwe daye ser statuya aqilê ramangirên rojavayî û mutefekkirên rojhilatî bê ka çawa rojavayî aqil; rojhilatî neqlê derdixin pêş û hewl daye ku peyamên van edîbên pêşewayê hizirê bi delîlan nîşan bide. Li gor wî her du edîban jî xwestîye ku rê nîşanî mirovan bidin bê ka çawa dikarin li dijberî metirsî û xetereyên jîyanê kesayetîya xwe biparêzin. Çawa ku Faust bi aqilê xwe zanyar e, lê ji hêla dil û derûniya xwe ya rûhî ve qels e, Bersîs ji hêla dil û derûniya xwe ya gîyanî ve baş e, lê ji hêla vîn û feraseta xwe ya aqilî ve kêmqewet e. Faust bi fam û feraseta xwe ya hizirî bi ser Mephisto ve diçe lê Bersîs ji ber dilovanîya xwe ya dûrî aqilan dide pey “murşîd”ekî qelp (Îblîs) jîyana wî bi mirina dualî bi dawî dibe. Ev helwesta Feqî, helbet bi tevî ku sofîgerekî rasteqîn e jî nîşaneya wê yekê ye ku mirov abidekî çiqas qewî û sadîq be jî, helbet divê aqil û mentiqê ji bîr neke. Ev jî aliyekî din ê sofîgerîya Feqî ye (K., 2015: 22-25). Mîna vê berawirdîyê ev terzê bi menzûmeyên hikayeyî vegotina bîr û rayên hizirî, di raborîya ramangêrî ya şariştaniya îslamê de jî heye. Wekî mînak mirov dikare berhema *Hey bin Yeqzan* a Ebû Bekir Muhammed b. Ebdulmelîk Îbn Tufeyl (1110-1185) bide. Ev filozof jî hevalê Îbn Ruşd bûye (Mesûd, 1999: 129).

Orkin li ser alîyê tesewufî yê Feqî xebitîye. Wî piştî ku li ser jîyan, nav, mexles, xwendin, kesayetîya wî ya edebî û berhemên wî kûr bûye, dor daye hêmanên tesewufî yên di berhemên Feqî de. Ew bi berfirehî li ser rêbaza Feqî ya helbesthûnana tesewufî kûr bûye û wî hêmanên tesewufî ku di berhemên wî de hene tesbît kirine. Digel ku lêkolîna wî û ev xebata ber destê me nêzî hev in jî, wî di asta masterê de balê kêşaye ser alîyên tesewufî yên Feqî; bes ev xebat bi awayekî hîn cîyawaz nêzî Feqî dibe û giranî dide ser nêrînên wî (Orkin, 2015).

Îlhan bi gotareke analîzî ya li ser menzûmeya *Şêxê Sen'an* derketîye pêş. Ew balê dikêşe ser evîna beşerî ya lehengê rûdanê ku çawa veguherîye evîna Îlahî. Îlhan hemû çarînên menzûmeyê ji *Dîwanên* Feqî yên ku li Tirkîyeyê hatine çapkirin sûd wergirtîye û li ser wan şiroveyên xwe kirine (Îlhan, 2016). Yılmaz li ser hikayeya Zembîlfiroş lêkolîneke “teza masterê” bi kurmancî kirîye. Wî di vê lêkolîna xwe de metnên *Zembîlfiroşa* Feqîyê Teyran, Mela Huseynê Bateyî (1417-1495) û Muradxanê Bazidî (1743-1784) “berawird” kirine û li ser motîfên wan ên folklorîk kûr bûye (Yılmaz İ. , 2016).

Kaya li ser yek berhemeke Feqî xebitîye. Wî piştî ku bi giştî behsa jîyan, mexles, kesayetîya wî ya edebî, cîyê wî yê di edebiyata kurdî de û berhemên wî kirîye, têgehên dînî, tesewufî û civakî ku di menzûmeya *Şêx Sen'an* de derbas bûne rave kirine. Li gor wî Feqî ku şairekî navdar ê “edebiyata kurdî ya tesewufî” ye, tesewuf bi “hal” û “eşq”ê rave kirîye. Lêbelê wî cîyê Feqî yê di edebiyata “tesewufî ya gel” de tesbît nekirîye.

Doskî bi xebata xwe ya *Li Baxê Feqîyê Teyran* balê kêşaye ser dirûvdarî û cîyawazîya ku di navbera Feqîyê Teyran û Melayê Cizîrî de heye (Doskî, 2017: 57). Li gor wî Mela, wekî alimek û muderrisekî serdema xwe, di medreseya mîrî de bi awayekî fermî navdar bûye; bes Feqî bi rehetî û azadîya xwe di nav xelkê de deng daye. Ji ber vê herçiqas ew her du jî di heman mijarê de parêzvanê eşqa îlahî bûne jî, Mela bi helbesta xwe xitabî derdora qesrê kirîye; lêbelê Feqî xitabî gelê ewam kirîye. Ev tesbîta Doskî ji bo qenaeta vê xebatê bûye wekî referanseke bingeîn. Li gor qenaeta Ertekin bi tevî Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran jî hem bi menzûmeya xwe ya *Şêxê Sen'anîyan* hem jî bi helbestên xwe yên din, bi terzê zimanê gel tesewuf hûnaye (Ertekin, 2018: 9).

Îlî, nêrîna “wucûd”ê ku meseleyeke sereke ye di teswwufa Îslamê de bala Feqî kêşaye wî jî nêrînên xwe di vê biwarê de derbirîne (Îlî, 2018). Îlî, ev nêrînên wî ji *Dîwana* Feqî derxistîne û li ber lêkolîneran raxistîne. Li gor wî Feqî, nêrînên xwe yên têkildarî “wucûd”ê, di bin banê hizira “wehdeta wucûdê” de dîyar kirine.

Serfîraz (2018) di xebata xwe de Feqî wekî şairê yekem edebiyata bajarî ya kurdî dihesibîne û yê ku wê hikayeya *Zembîlfiroş* ku bi sedsalan di nav gel de bi awayê devkî hatiye vegotin û neqil-kirin, cara ewil bi awayê nivîskî vegotîye Feqî ye. Lewre ew bi vî awayê xwe dibe pêşewayê “edebiyata kurdî ya bajarvanîyê”. Wî bi taybetî li ser poetîkaya Feqî tesbîtên balkêş kirine. Li gor wî Feqî digel ku ji malbata mîrên Miksê ye jî, neketîye nav hevrikîya seltenetê, bes berê xwe daye ser rêya muhebbet û derwêşîyê û ketîye nav ehlê eşq û îrfanê (Sarfîraz, 2020: 377). Li gor melayê Miksê ne ku Feqî ji mîrektîyên Miksê ye; bes mîrektîyên Miksê ji malbata Feqî ne.⁵ Feqî alimekî zaf mezin û filozof bûye û hemû millet bawer dike ku wî bi zimanê teyran û heywanên din zani-

5 Bnr. Rêwî (Yolcu), Beşa 287an (Van-Bahçesaray), (25.09.2018), <https://www.youtube.com/watch?v=X51DBms3RQY> (20.01.2022).

bûye.

Li gor qenaeta Celîlê Celîl (2019: 10-15) Feqî bi ziman û şêwaza xwe ya helbestê di dirûvê “dengbêj”an de ye û Feqî helbestvanekî filozof e “husna wî ya hebîb” siruştaya welatê Kurdistanê. Dîsa li gor wî “dîndarên êzîdî” jî gelek sêxiştên Feqî ji bo şîretdayînê bi kar diênin. Celîlê Celîl menzûmeya *Şêxê Sen‘a* ya bi awayê taybet amade kirîye û jê re *Pêşgotinek* nivîsîye. Li gor wî Feqî helbestvanekî filozof û lîrik e helbestên wî li ser “flora” û “fauna”ya welatê Kurdistanê. Lewre gelê Kurd li ser wî gelek efsane pev xistîne. Celîl balê dikêşe ser “sûfîzm”a wî û diyar dîke ku husna wî ya hebîb, “tebîeta welatê Kurdistanê” e. Ew wisa pê bawer e ku menzûmeya *Şêxê Sen‘an* sertaca sêwirandinê Feqî ye û herçiqas cara ewil Ferîduddîn Ettar ev menzûme hûnabe jî, Feqî bi awayekî xweserî tehera xwe ya hunerî-edebî ew ji nû ve nivîsîye. Çunkî hikayeya *Şêxê Sen‘a*, çawa ku di nava dîndarên êzîdîyan de berbelav e, di nav Kurdên muslim ên sofî de jî cîyekî berfirê digire. Tiştê ku heye Celîlê Celîlê di vê xebata xwe de tenê *Şêxê Sen‘a* daye ber xwe û derbasî berhemên din ên Feqî nebûye.

Nêrwayî di xebata xwe de li ser Feqî kûr dibe û bi qenaeta wî navê Feqî hem “Mîr Mihê” ye hem “Mîr Mihemed” e (Nêrwayî, 2019: 149). Lêkolerekî din ku di gotara xwe ya bi navê *Şêwaza Berhemên Feqîyê Teyran* de cih daye hêla tesewufî ya berhemên Feqî Cihanî ye. Wî bi mînakên diyar kirîye ku Feqî helbestên xwe xistîne xizmeta şîret û pendên tesewufî (Cihanî, 2019: 116). Özel (2020) bîyografiya Feqî nivîsîye û amaje bi gera wî ya mîna derwêşan û navê wî ye din “Feqîyê Gerok” kirîye. Li gor qenaeta Özel, temenê Feqî û Mela nêzî hev e û dibe ku her du dost û hevalê hev bin. Di dirêjahîya lêkolîna xwe de Özel dora nîrxandinê diêne ser aliyê tesewufî ye Feqî û digihîje wê baweriyê ew di biwarê mijar û mezmûnên tesewufî de biserketî ye (Özel, 2020: 436-439).

Karaca helbesta Feqî ya *Ey Av û Av* digel qesîdeya Fuzûlî *Su* “berawird” kirîye û hêla edebî û tesewufî ya Feqî li ser du milan nikirandîye: Berhemên wî yê menzûm *Şêxê Sen‘anî*, *Bersîsê Abid*, *Zembîlfiroş* û *Kela Dimdimê* beşek; helbestên wî yê din ên mîna qesîde, musemmet, xezel û qit‘e beşa din e. Feqî ji aliyekî ve di berhemên xwe yê dînî-tesewufî de cih daye mijarên mîna wehdeta wucûdê, felsefe, kelam, fiqih, hedîs, şîretên dînî, evîna Xwedê û pêxemberê wî; ji aliyê din ve di warê edebîyata nedînî de helbestên têkildarî mirov, siruşt, hiciw û rûdanên dîrokê hûnane (Karaca, 2020: 14). Karadeniz (2021) di pêşekîya xebateke xwe de bi awayekî balkêş Feqî bi terz û xweserîya şairî dişibihîne Yunus Emre (1238-1338). Ew balê dikêşe ser temayên mîna evîn, dostanî, wefa, rastî, giringîya alim û îlim, peywendîya navbera heqîqet û mecazê, vîn, hezkirina ji siruştê, axaftina bi heywanan re, hesret, mirin û jîyana axretê (Teyran, 2021: 5) ku Feqî di berhemên xwe de ew girtine nav berhemên xwe. Herweha ew diyar dîke ku Feqî xwe wekî “Şairê Şîretan” bi nav dîke peyre balê dikêşe ser wê yekê ku hin helbestên Feqî bi awayê muzîka tesewufî û muzîka modern hatine bestekirin û gelek derdoran ew ezimandîne.

Mahabad bi gotareke xwe beşdarî nîqaşa têkildarî kesayetîya edebî û nêrîna hizrî ya civakî ya Feqî dibe û ew wî wekî edîbê yekem ê edebîyata gel a tesewufî derdixê pêş (Mahabad, 2021). Li gor wî xelkê ew carinan wekî welî, carinan jî wekî derwêş hesabandîye. Bi qenaeta wî tu delîlekî zaniştî tune ye ku Feqî telebeyê Melayê Cizîrî be. Feqî, xwe dûrî edebîyata Dîwanê ku çîna gel

piçûk dibîne ragirtîye û wî cîhana ruhî û heştî/hissî ya gundiyan bêerd ji helbestên xwe re kirîye tema. Lewre ew li dijî nêrîna Celadet a ku dibêje Feqî ji malbata mîr e derdikeve û dîyar dike ku Feqî tu întihareke çînî nekirîye û dev ji çîna xwe ya raser bernedaye û xwe danexistîye çîna bindest. Navê mîrê Miksê ku Şeref Xan dibêje Muhemmed bûye, ne delil e ku ew Feqî be. Çunkî ji berhemên wî yên mîna “Ez dengbêj im heta vira / Heta hebin dengê mîra / Ez ê binivîsim ser kaxeta / Ne diçim dêra ne mizgefta” dîyar dibe ku ji çîna gel e. Li gor Mahabad Feqî, di serdema xwe de li pêşberî pirsgerêkên siyasî xemsar nemaye, li dijberî mîrên kurdan, tercîha xwe ya çînî û siyasî daye ser gelê hejar û kedkar ku di bin pêkûtiya mîran de pelixîne. Li gor bawerîya Mahabadî Feqî mirovekî wisa yê bawermendîyê ye ku bi wê jîyana xwe ya gundane, digel nefspîçûkiyeke tesewufî bûye waqîfê zanîne û hewl daye ku aramîya/huzûra hinavî (dîl û derûnî) bibîne. Lewre çawa ku ew di nav hêtûna evîne de şewitîye, wî hewl daye ku bi bawerîya xwe ya bi Xwedê, li dijberî derdan jî xwe ragire.

Li gor tesbîta Gürbüz (2021) Feqî, di helbest û destanên xwe de hêmanên tesewufî bi kar anîne û ketîye bin karîgerîya cografyaya xwe. Gürbüz piştî ku bi kurtî behsa her yek berhemeke Feqî dike, dorê diene ser nêrîna wî ya têkildarî wehdeta wucûdê. Ew wisa bawer dike ku li gor Feqî, kengê mirov gava bi hevrebûna mirîd-şêx di wucûda Xwedê de xwe fanî bike, dikare bigihîje wehdeta wucûdê (Gürbüz, 2021: 44-63). Lewre Feqî menzûmeya *Şêxê Sen'an* ji bo ku giringîya disîplîna tesewufî ya bi rêbertîya şêx re nîşan bide hûnaye.

Di pêvajoya amadekirina vê lêkolînê de Gevêrî (2023: 6) meqaleyek bi navê “Çend Feqîyê Teyran Hene” di kovara *Nûbiharê* hejmar 162yan de belav kir. Ew hêla meqamê edebîyata devkî/gelêrî û hêla edebîyata nivîskî ya Feqî dikole. Bi tesbîta wî Feqî divê di nav her du kategorîyan de jî bihê qebûlkin. Çinku çawa ku Ehmedê Xanî cihê wî di edebîyata kurdî ya klasîk de destnîşan dike, gel jî bi serpêhatîyên têkildarî Feqî, cihê wî di çand û edebîyata gel a devkî de destnîşan dike.

2. Metoda Xebatê

Di vê lêkolînê de ji hîpotezan zêdetir tesbîtkirina, danasîn, analîz û şirovekirina mijara tesewufî ya di helbestên Feqî de dê bibe mijar. Ji unîverseya qadê ku çavkanîyên nivîskî û referansên devkî ne dê dane bihên berhevkerin encama wan bihê analîzkirin. Di vê lêkolînê de mijar alîyê sofîgerî yê Feqîyê Teyran e. Daneyên ku dê li ser vî alîyê wî ji qadê bihên berhevkerin, dê bi awayê bêlayan bihên şayesandin. Lewre dê li gor “modela lêgerînê” li ser nêrînên Feqî yên têkildarî teswwufê xebat bihê bipêşxistin.

Ji bo vê lêkolînê “unîverse”, qada çavkanîyên nivîskî û “populasyon” jî qada çavkanîyên devkî yên ehlê medreseyê ku têkildarî mijarê ne. Çawa ku dihê zanîn terîma “unîverse” dihê wateya her tiştî û her kesî.⁶ Kewn (tr. evren, ing. universe), ew cih e ku lêkoler, hîpotezên tê de test dike. Gava lêkolerek anketên amade bike, helbet jê re cih û kes lazim in, herweha ji bo rêbaza hevdîtinê jî mirov jê re lazim in. Nexwe lêkolîneke zanîstî bêyî kewn û şênîyan çê nabe. Lewre li gor pêdivîya lêkolînê çavkanîyên nivîskî û devkî dê bibin unîverse. Ehlê medreseyê wekî “populasyon” a vê xebatê hat destnîşankirin; bes di vê biwarê de agadarîyên têkildarî Feqî, bi qasî yên li ser alimên

6 Bnr. <https://www.vocabulary.com> (26.12.2121)

din tunebû. Tiştê ku heye giranîya vê xebatê li ser unîverseya cografyaya di nav Tirkîyeyê de ye, hêla xebatên ku li Îran, Iraq û Sûrî hatine kirin, ji ber bêderfetîyan, çend xebat jê ne tê de, bi giştî li derve hatine hiştin. Digel van, ew xebatên ku li ser tarîxa terîqetên Îslamî hatine kirin jî, wekî çavkanîyên vê xebatê dê bihên bikaranîn.

Numûneyên ku ji wekî ji unîverseya qadê dê bihên berhevkerin, bi giştî ew agadarîyên lêkolînên berê ne ku li ser jîyan, berhem û kesayetîya edebî ya Feqî hatine nivîsîn û belavkerin. Bi tevî van, berhemên wî yên ku heta niha hatine çapkirin bi xwe jî, wekî numûne dê bihên bikaranîn. Tiştê ku heye pê re gihastina bi hemû unîverseya têkildar re ji hêla dem û derfetan ve zehmet e. Ji lew re analîzên ku dihê bihên kirin, li gor derfetan “tixûb” kirî ye. Bi rêbaza xwendin, wergirtina ji çavkanîyên nivîskî û hevdişîna digel kesên peywendîdar dê dane ji unîverseya lêkolînê bihên berhevkerin, li ser numûneyên wan çavdêrî bihê kirin. Piştî keşfa agadarîyan dê bi “metoda şayesandinê” şiroveya wan bihê kirin.

3. Feqîyê Teyran û Cureyên Edebî yê Edebîyata Tesewufî ya Gel

Şairên sofî bi awayê menzûm û mensûr (pexşan) gelek berhem nivîsîne. Hinek ji şairên sofî, di heman berhemê de şîr û nesir digel hev bi awayê yekkirî nivîsîne. Heta hinekan wezna arûz û wezna kîteyê di heman berhemê de bi kar anîye. Bi domana demê re di nav edebîyata tesewufî ya gel a bi navê din “edebîyata tekyayê” de cureyên edebî yê mîna *îlahî*, *nefes*, *nutuq*, *dewriye*, *terîqetname*, *şefaetname*, *desûr* û *duwazdeh* çê bûne. Digel van çend cureyên din ên mîna *hikmet*, *gulbank* û *menaqibname* jî hene (Kemikli, 2013: 245).

3.1. Îlahî

Îlahî ew cure helbestên tesewufî yê gel in ku şair, rasteraşt li ser hezkirina Xwedê dihûne. Helbestên bi teşeyê îlahî, ji cureyên edebîyata dîwanê dişibin helbestên “tewhîd”î. Cîyawazîya îlahîyan ji tewhîdan ew e ku di tekyaya û dergayan de, di wextê ayînan de bi newayî dihên gotin. Wezna îlahîyan bi giştî 7, 8, 14 û 16 kîteyî ye. Di dîroka edebîyata tesewufî ya gelê tirk de herî zêde Yunus Emre (1238-1338) bi vî terzî helbest hûnane. Îlahî li gor cureyên terîqetan navên cîyawaz werdigire: **Ayîn** (li tekyayên mewlewîyan), **tapux** (li tekyayên gulşenîyan), **durak** (li tekyayên xelwetîyan), **nefes** (li tekyayên elewî-bektaşîyan) û **deme** (di rêûresmên cemî yê elewîyan de).⁷

3.2. Hikmet

Hikmet ew cure helbestên tesewufî yê gel in ku şair bi wan mijarên dîni li gor pêjn û têgihastina xwe dihûne. Ji hêla teşeyî ve dirûvê hikmetan ji cureyê edebîyata gel dide “koşuk”an. Herçiqas hinek bi wezna erûzê hatibin nivîsîn jî, bi pîranî bi wezna kîteyî $4+3=7$, $4+4+4=12$ û bi teşeyê yekeya çarînan dihê nivîsîn. Di helbestên hikmetî de şair esasên Îslamê, edebên tesewufê, halê qiyametê, hezkirina pêxember û menqîbeyên li ser derwêşan vedibêje (Bilgin, 2011: 381-384). Ahmed Yesevî bi helbestên xwe yê *hikmetî* dihê naskirin. Jixwe ev cure bi berhema wî *Dîwan-i Hikmet* dihê naskirin. Wî di vê berhema xwe de prensîbên Îslam û tesewufê nivîsîne. Wezna kîteyî ya hikmetên wî $7+7=14$ e (Kemikli, 2013: 245).

3.3. Nutuq

⁷ Ji agadarîyên zêdetir bnr. <https://www.turkedebiyati.org/ilahi.html> (02.01.2022)

Cureyekî helbesta tesewufî ya gel “nutuq” e. Helbestên nutuqî yên tesewufê dîdaktîk in, bi wezna kîteyê dihên nivîsîn, yekeyên wan ên nezmî “çarîn” in. Helbestên nutuqî ji hêla “teşe”yê xwe ve di dirûvê “koşma”yan de ne û bi şemaya qafiyeyî ya awayê aaaa/ ccca/ddda ye.⁸ Şemaya qafiyeyî ya nutuq û koşmayan dibe ku bi awayê xaxa yaxud abab jî deşt pê bike (Albayrak, 2002: 226-227). Hejmara kîteyên rêzîkan 11 ye, hinek ji wan bi awayê 7 kîteyî yaxud 8 kîteyî jî dihên hûnandin.⁹ Di edebîyata tesewufî ya osmanî navdartirînê vî cureyî Kaygusuz Abdal (848/1444) e.¹⁰

3.3.1. Nutuq û Feqîyê Teyran

Gava mirov li “mijar”, “teşe”, “wezin” û “şema”ya vê menzûmeya Feqî ya *Şêxê Sen’an* di-nihêre, dibîne ku raşteraşt di formata “nutuqên tesewufî” de ye. Bi zelalî dîyar e ku haya Feqî ji zanînen teorîk ên edebîyata tesewufî ya dunyayê” heye. Wî menzûmeya *Bersîsê Abid, Zembîlfi-roş, Ey Av û Av, Îro ji Deşt Husna Hebîb, Bi Çar Kerîman, Îro Girya Me Tê, Dilber,¹¹ Dilo Rabe, Îlahî Lew Dikim Zarî, Ez Çi Bêjim, Ay Dilê Min Ay Dilo, Qewî Îro Zeîfhal im, Çiya Anî li Deştê Kir*; bi teşeyê cureyê nutuqê hûnaye. Bi vî awayî hejmara berhemên wî yên bi terzê “nutuq”ê dibe 12.

Formata ruxsarî ya helbestên nutuqî yên Feqî bi cureyên nutuqê re ji hêla qafiyeya şema û kîteya rêzîkan li hev dike:

Ey av û av ey av û av	a
Ma tu bi ‘îşq û mehebbetê	b
Mewc û pêlan tavêy belav	a
Bê sekne û bê rahetê	b
Bê rahet û bê sekne yî	c
Yan ‘aşîqê baxê xwe yî	c
Yan şubhetê qelbê xwe yî	c
Jî ‘îşqa kê natebitê	b

Bê rahet û bê sekne yî = 8 kîte
Yan ‘aşîqê baxê xwe yî = 8 kîte

Çawa ku ji çavkanîyên edebî hat famkirin edîben sofî, helbestên nutuqî bi armanca pend û şî-retên ji bo kesên ku nû dikevin nav keşûhewayaya terîqetê dihûnin. Ev taybetmendî di nutuqên Feqî de jî xuya dibe:

Zîkrê civata bêmelek

8 Ji agadariyên zêdetir dikarî bnr. <https://www.bilgenc.com/nutuk-nedir/> (01.01.2022)

9 Bnr. <https://www.edebiyatogretmeni.org/nutuk/> (15.01.2022)

10 Kaygusuz Abdal, wekî sairekî mutesewuf ên damezirînerê edebîyata elewî-bektaşî dihê qebûlîkin. Di desdala XIV-an de hatîye dunyayê. Navê wî yê raştî Xeybî ye û kurê Begê sancaxa Alaiye (Alanya) ye. Wî di zemanê xwe de ilmên devra xwe xwendîye. Ew palewanek bûye, di tîr û kevan, siwarî û şerê bi şûrî de kes bi ser wî de tunebûye. Nêçîrvanekî bi nav û deng bûye. Rojekê li pey karxezalekê ye dihê Elmaliyê û dibîne ku ew ket dergayê Abdal Mûsa. Ji derwêşan dipirse bê ka “We karxezal dît gelo?” Ew dibêjin “Na.” Abdal Mûsa jê dipirse: “Ma tu tîra kevana xwe nas dikî?” Xeybî dibêje “Erê.” Abdal Mûsa gava milê xwe radike, ew dibîne ku va ye tîra wî li binê çengê wî ketîye. Li ser vê dibe mirîdê wî. Şêxê wî mexle-sa Kaygusuz Abdal dide wî, piştî çil salî ji îcaze ku ji pîrê xwe werdigire, digel çil evdali berê xwe dide hecê. Ku digihîje Misirê, derdikeve huzûra Sultan, peyre li qeraxê çemê Nîlê dergayekî bi navê Qesru’l-Eyn dide avakirin û ber bi Mekkeyê ve dikeve rê. Di vegera hecê de rêya xwe bi ser Şam, Heleb, Kîlîs, Enteb, Bexdad, Hille, Kûfe, Necef û Kerbaleyê dixê. Ji Bexdadê berê xwe dide ser Medain, Semerra, Mûsul, Nuseybinê û vedigere dergayê Abdal Mûsa. Kaygusuz Abdal şoggerê Yunus Emre ye û wî helbestên ji cureyê “sathîye” nivîsîne. (Nihat Azamat, “Kaygusuz Abdal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. 25, r. 74-76.)

11 Cîyawazîya vê helbestê ji yên din ew e ku di dirûvê teşeyê nezmî yê “murebbe’ê, murebbe’a mutekerrir de ye.

Sed car bikin ‘amî gelek
Şubhê ne‘amê bînemek
Dûr e ji zewq û lezzetê (*Şêxê Sen‘an*, çarîn 20)

Zikrê wacib e ‘amî bikin
Nêzîkî şeyx sofî bikin
Murşîd murîdî hî bikin
Xaric bikin ji zulmetê (*Şêxê Sen‘an*, çarîn 21)

Dilo rabe dilo rabe
Veke çavan ku êvar e
Nezan û bes di xew da be
Bi newmê ra mebe yar e (*Dilo Rabe*, çarîn 1)

Xizmeta sultan û mîran
Sin‘eta dana û zîran
Hûn mekin bê şêx û pîran
Guh bidin vê **şîretê** (*Bersîsê ‘Abid*, çarîn 2)

Ev **pende** xass e şîret e
Şertê xulaman xizmet e
Ba xu nebînin zehmet e
Heqê însaf û mirwetê (*Bersîsê ‘Abid*, çarîn 3)

4. Feqîyê Teyran û Edebîyata Tesewufî ya Gel

Herçiqas bêjeya *feqî*, ji koka bêjeya erebî fiqihê dihê û Ehmedê Xanî ji bo navê wî ve bêjeyê bi teşeyê feqîh bi kar diêne jî, wisa xuyaye, dibe ku di ilmê fiqihê de alim be û ji ber wê wî ev mexles ji xwe re eyîşandibe. Çunkî piraniya ehlê tesewufê, alimê ilmê fiqihê Îslamê ne.

Berhemên Feqî ji hêla teşeyê helbestan, ji hêla wezna wan, ji hêla ziman û mijara wan ve bi giştî di bin banê taybetmendiyên “edebîyata tesewufî ya gel” de ne. Lewre mirov dikare wî wekî şairekî “edebîyata tesewufî ya gel” bihesibîne. Çunkî ji van alîyan ve cîyawazîya wî ji Melayê Cizîrî (kd. 1640), Şêx Şemsedînê Exlatî (1588-1674) û Ehmedê Xanî (1651-1709) heye. Ev her sê şairên klasîk ên edebîyata kurmancî, ji hêla taybetmendiyên edebî yê berhemên xwe ve dikevin bin banê “edebîyata tesewufî ya klasîk a dîwanê”.

Lêkolînerên polînkirina edebîyatê, pênaseya edebîyata tesewufî ya gel, di çavkanîyan (Bilgin, 2011: 381-384) de bi awayekî zelal derbirîye. Edebîyata tesewufî/tekyayî, mîna edebîyata dîwanê û edebîyata gel, şaxekî sereke ye edebîyatê ye. Ji ber ku berhemên vî şaxî, zanînen dîni jî di bin banê xwe de dihewinin, jê re “edebîyata dîni-tesewufî” jî hatîye gotin; bes ji ber ku mijara wê ya sereke tesewuf e, jê re “edebîyata tesewufê”, ji ber ku ev cure edebîyat li dormedora tekîyayan çê

bûye, jê re “edebîyata tekyayê” û ji ber ku şêwaza wê nêzî zimanê gel e, jê re “edebîyata tesewufî ya gel” jî dihê gotin. Çavkanîya eslî ya edebîyata tekyayê, tesewufa îslamê ye û ji hêla taybetmendiyên xwe yê cîyawaz ve di cîyekî navbera “edebîyata gel” û “edebîyata dîwanê” de digire. Hinekane ev “edebîyata tesewufî ya gel” li şaxê “edebîyata gel a tesewufî” û şaxê “edebîyata klasîk a tesewufî” polîn kirîye. Li gor bawerîya lêkolînerên mîna Agah Sırrı Levend, Vasfî Mahir Kocaturk û Abdurrahman Güzel, şairên mutesewuf ên tirk hem ketine bin karîgerîya edebîyata gel hem jî ketine bin tesîra edebîyata dîwanê, lewre divê ku di dîroka edebîyata tirkî de wekî disîplîneke serbixwe bihê lêkolîn. Di vê edebîyata tesewufê de mijarek “wucûd” e. Li gor şairên edebîyata tesewufî ya gel asasê wucûdê, Xwedê ye ku bi tabîrên mîna “zatê mutleq, wucûda mutleq û husna mutleq” dihê binavkirin. Ew mewcûdên din hemû sûretên demdemî û hin sî ne ku ji teyîsîna wî derkertine. Mirovê ku bi seyr û sulûkê ji hêla manewî ve bi pêş bikeve, divê hewl bide ku sîrrê îlahî yê di hebûna xwe de keşif bike, nefsa xwe perwerde bike û berî mirina xwe bimire û bigihîje Xwedê. Gava mirovek emelên baş bike, bi îbadet û zikir meşxûl bibe, êdî tecelliyên îlahî dest pê dikin di dilê wî/wê de derdikevin. Ev nêrîn, hizir, bîr û ray û hal, temayên edebîyata tesewufî ya tekyayê ne. Mijarên tesewufî bi vî awayî wekî cereyaneke hizrî gelek zêde ketine nav helbestên îslamî. Ev rêbaz serê pêşî di edebîyata erebî de hatîye dîtin, ji wir derbasî edebîyata farisî bûye, peyre jî ya tirkî. Li gor van edîban di nav evîna mecazî û heqîqî de îrtibatên qewî hene. Li Anatolyayê şairên mîna Nesîmî, Qadî Burhaneddîn û Şeyhî, di vê çexerê de ji bo edebîyata dîwanê zemîn amade krine. Ahmed Yesevî bi “hikmet”ên xwe mînakên ewil ên edebîyata tekyayê dane û bi zimanê gel îslamê ji gel re vegotîye. Ji sedsala XI-an (mîldaî) pê ve zumreyên tesewufî yê mîna ebdalên rûmî, qelenderî, heyderî hatine Anatolyayê û di serdema selçûqîyan de wan çandêke tesewufî çê kirîye. Wê hingê terîqetên mîna mewlewîyye, rifaîyye û bektaşî, ji bo huzûr û aramîya gel xebitîne. Sofiyên mîna Hecî Bektaşê Velî (kd. 669/1271) û Yunus Emre (1238-1338) di vê serdemê de gihaştine û di helbestên xwe de bi zimanê gel xîtabî gel kirine. Di vê pêvajoyê de bi wesîleya şairên sofî, edebîyeteke dewlemend a tesewufî çê bûye. Şairên mîna “Ahmed Fakih”,¹² Hoca Dehhanî (kd. 804/1401), Şeyyad Hamza (ss. 13) û Nesîmî (1369-1417) jî mensûbê vê edebîyatê ne.

Nîşaneyêke herî berbiçav a ku Feqî şairê “edebîyata tesewufî ya gel” e ew e ku di helbestên xwe de bêjeya baneşanî ya “xelqino” bi kar diêne:

Ew mîr kerîm e satir e

Xweş hakim e di barê xwe da

Xelqino! Ne dîr e hazir e (Allah Çi Zatekî Ehsen e, qit'e 6)

Xelqino! Ji kê ra ev qese

Da heq bi 'urfê nas bikî

12 Ahmed Fakih (kd. 1221 miladî), bi navê xwe dişibe Feqiyê Teyran, lewre li vir hinek agadarî ji bo wî hatine dayîn. Ahmed Fakih, li gor çavkanîyên terîqeta mewlewî û terîqeta bektaşîyan li Konyayê jiyaye. Bi vî navê du nav hene: Xwace Ahmed Fakih û Sultan Xwace Fakih. Ev kes bi unwanên mîna “Qutbu’ş-Şerq we’l-Xerb, Qutbu’l-Budela, Seyyîdu’l-Meczûbîn û Qudwetu’l-Ebdal” hatîye nasîn û memleketê wî jî wekî Azerbeycan û Xorasan hatîye diyarkirin. Wefata wî 618/1221 yaxud 650/1252 ye. Li gor lêkolîna Abdûlbaki Gölpınarlı di sedsala XIII-an de li di serdema Selçûqîyên Anatolyayê de bi navê Ahmed Fakih du kesên çiya çiya hebûne. Navê Ahmed Fakihê duyem jî Arap Ahmed Fakih e. Di *Dîwana* Yunus Emre de jî navê wî weha derbas bûye: Ahmed Fakih Kutbu’-d-Dîn Sultan Seyyid Necmu’-d-Dîn / Mevlana Celaluddin il kutb-i cihan kanî? (Osman Fikri Sertkaya, “Ahmed Fakih” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2., r. 65-67.)

Er dê bizanî ev bes e (Ella Çi Zatekî Ehsen e, qit'e 6)

Dinê **xelqino** bi kê maye
 Belê qenc e û mezra ye
 Ji xêran ra Xwedê daye
 Xebatkar bin ku ev car e (Dilo Rabe, qit'e 43)

5. Paşxaneya Feqî ya Edebîyata Gel

Bivê nevē ji bo lêkolîneran cîyê mereqê ye bê ka gelo ev çexera xwe ya edebî ya ku bi zimanê gel xîtabî gel dike ji kû bi dest xistîye. Çawa ku Bozarslan (1979: 71) jî amaje pê dike, Feqî bi tamamî hozanên gel teqlîd kirîye. Feqî, şairên gel ji xwe re mînak wergirtîye û helbestên xwe bi kurdîya gel hûnane. Ji ber vê gel li berhemên wî xwedî derketîye û li ser zar û zimanê xwe neqlî roja me kirine. Bi vî awayê xwe ew dişibihe Elî Herîrî. Çunkî Herîrî jî hem berhemên edebîyata gel a kurmancî derbasî nivîsê kirine, hem jî helbestên xwe bi zimanê gel hûnane.

Feqî, bi menqibeyên xwe zêdetir di nav gel de hatîye naskirin. Wî bi hin hikayetên millî, tesewufî û edebî yên gel derbasî nivîsê kirine, di dilê gel de cih girtîye û wekî edîb û alimekî nêzî gel nav û deng daye. Ji ber vê wî çawa ku di nav xelkê de cih girtîye, di nav ehlê medrese û tesewufê de cih negirtîye (Ç3, Ç4).

6. Dirûvdarîya Feqî digel Yunus Emre

Helbet divê li vir ew bas jî bihê kirin ku bê ka Feqî helbestên xwe yên nutuqî, ji kîjan edebîyatê wergirtîye. Di edebîyata tewwufî ya tirkî de helbestên nutuqî gelek berbelav in. Gelo Feqî ji wan mifa wergirtîye? Gelo haya Feqî ji şairên edebîyata tesewufî ya tirkî heye? Bi taybetî wî helbestên Yunus Emre dîtine, xwendine? Nîşaneyeke vê yekê li ser Melayê Cizîrî heye ku li gor rîwayeta Anter ku ji Şefîq Ervasî wergirtîye, Ş. Ervasî jî ji mamê xwe Ebdulhekîm ku di wextê xwe de serîmamê Mizgefta Sultanahmed bûye wergirtîye û ragihandîye ku piştî ku Fatîh Sultan Mehmed Stenbolê fetih dike, seydayê wî Akşemseddîn Xoce dike biçe hecê. Fatîh ji seydayê xwe dipirse: “Baba, tu dê ji min re çî xelat biênî?” Xoce gotîye: “Lawê min, ez dê yê ku layiqî te ye biênim.” Di rêwîtiya hecê de Akşemseddîn rêya xwe bi zanîngeha Ezherê dixê. Li wir ciwanekî bi navê Muhemmed ku leqebê wî Goranî ye dibîne. Ew wî îqna dike ku were bibe xoceyê padîşah û ji wir werdigire û wî diêne Stenbolê. Gava pevra diçin qesrê, padîşah dipirse: “Ka ye dîyarîya min Baba?” Akşemseddîn dibêje: “Lawê min, min ji te re xelateke wisa anî ku dê heta ebedê şana te bala bike.” Mela Goranî, peyre Medreseya Fatîh ava dike. Îcar Mela Goranî û Mela Ehmedê Cizîrî hevaldersên hev ên feqîtiyê bûne û di nav wan de peywendîdarîyê dewam kirîye. Melayê Cizîrî, medhîyeya xwe ya ku dibêje “Ey şehinşahê muezzem, Heq nîgehdarê te bit / Suretê îna fetehna hafîz û yarê te bit” digel nameyekê ji Mela Goranî re dişêne. Goranî, gava ku vê nameya Cizîrî ji Fatîh re tercume dike û dixwîne, Fatîh gelek kêfxweş dibe û wî vedixwêne Stenbolê. Çî heye ku Cizîrî îcabetî vê vexwendinê nake, digel spasîyên xwe, mazûrîya xwe jê re dişêne. Ew jî 17.000 akçe jê re dişêne. Cizîrî jî pê, mizgeft û medreseya xwe ava dike (Anter, 2011: 67). Li gor ku Feqî bi Cizîrî re di nav peywendîdarîyê de ye, dibe ku haya wî ji edebîyat û edîbên edebîyata

tesewufî ya tirkî hebe.

7. Hezkirina Gel

Ji ber vê helwesta wî ya gelperwerî, gel navê wî di çanda xwe de jî paraştîye. Wekî mînak di çanda kurmancan de ji ber ku meha adarê 31 roj e, nîqaş derketîye bê ka ev roja dawî li ser meha adarê ye yan li ser nîsanê ye. Ka bi çi awayî hebe, ji bo ku dawî li vê nîqaşê bihê, wan navê Roja Muhemmed Feqîyê Teyran li vê rojê danîye û dawî li nîqaşê anîye. Ji ber ku navê wî di dilê xelkê de gelek zêde şîrîn bûye, kesî îtiraz nekirîye û pîrsgirêk çareser bûye. Bi ser de jî xelkê ev roja ha, wekî roşanek û cejneke neteweyî pîroz kirîye (Ûskan, 2017: 61).

Di nav gel de gelek efsane û menqîbeyên li ser Feqî bi awayê devkî nifş bi nifş hatine neqilkin. Hozanên gel helbestên Feqî bi newayî di nav gel de ştrane û gel ew jidev kirine. Aramê Tigran yek ji wan e ku wî helbesta Feqî ya *Ay Dilberê* derbasî ştranê kirîye û bi newayî straye.

8. Feqî û Mezhebê Şî‘eyan

Di destpêka meqaleyê de hatibû diyarkirin dê di pêvajoya lêkolînê de hewl bihê dayîn bê ka gelo peywendîya Feqî digel mezhebê şî‘yan çi ye. Bersiva vê pirsê di menzûmeya wî ya destanî ya *Şerê Kela Dimdimê* de hat dîtin. Feqî di serê berhemê de vî mezhebî heqîr dibîne û di berdewamiya wê de carinan davêjê:

Helal kiriye Tahayê
Mezhebê qe kêr nayê
Em dimirin nayêne rayê
Axret xoştir e ji dunyayê

Qeda li dunyayê bikevî
Dê rûreş bin li nik Nebî
Qebûl nekin vî mezhebî
Hemîyan go belave bî (Sadîni, r. 383).

Feqî gava behsa şerî dike, diyar dike ku eskerên Lepzêrîn, li hember Şahê ‘ecem, di rêya Xwedê, Pêxember û xelîfeyên wî de şer dikin û yên ku di vê herbê de bimire, şehîd e:

Li ser xatira ‘Umer e
Di rêya Pêxember e
Xwe bikin ker bi ker e
Rûspî bin da di mehşer e

Rûspîyê di mehşer kin
Herine wan ker bi ker kin
Bi gotina Pêxember kin
Şehîd bin dinê terk kin (Sadîni, r. 384).

Cihê baldarîyê ye ku Feqî, bi tevî ku di gele çarînên deştanê de şervanên Xanê kurdan wekî şehîd bi nav dike, şervanên Şahê ‘ecem jî wekî kafir li qelem dide:

Bohtan hemî bi mîr ve
Demek sekinîn bi şîr ve
Kefen di bin çengî ve
Kafir hatin ji pîr ve

Kafir di dil qewî ne
Dema ku wan dibîne
Heybet li wan ketîne
Qurcî nizanin kî ne (Sadînî, 393).

9. Feqî û Karakterê Giştî yê Berhemên Wî

Herçendî ji temamiya berhemên Feqî, bi piranî sofîgerîya wî dixuyê; bes menzûmeya wî ya *Şerê Kela Dimdimê*, aliyê wî yê welatparêzîyê jî nîşan dide. Çunkî ji temamiya berhemê dîyar dibe ku wî eskerên Xanê kurd wekî muminên mêrxas; şervanên Şahê ‘ecem jî wekî zalim û neheq dîtine. Wekî din, mirov dibîne ku ew bi van berhemên xwe yê zimansade dixwaze ku gelê wî jî bi exlaqê tesewufê terbiye bibe û ji newalên kûr û tarî yê nezaniyê xelas bibe. Li ser vê bingehê mirov dikare aliyê wî yê gelperwerî jî qebûl bike. Nexwe ew ne tenê sofîyekî tekyayê ye; bes ew hem dildarê gelê xwe ye hem jî dildarê zimanê kurdî ye. Jixwe gava mirov lîteratura ku li dor jî-yan û berhemên wî çê bûye dixwîne, vê taybetmendîyê bi hêsanî dibîne.

10. Analîza Daneyan

Feqîyê Teyran digel ku di nav avhewayaya ehlê medreseyê de tehsîla ilim dîtîye û haya wî ji edebîyata qesrê ya dîwanê heye jî, li ser vê şopa edebîyatê neçûye û berê xwe daye edebîyata gel a tesewufî, bi zimanê gel, ji bo gel, ne bi teşeyên nezmî yê edebîyata dîwanê; bes bi teşeyên nezmî yê edebîyata gel (nutuq û hikmet) berhemên xwe hûnane. Herçiqas wî ji ilmên medreseyê zêdetir bal û dêhna xwe dabe ser ilmê tesewufê jî, dîsa îrşada xwe ya sofîgerîyê jî bo gel kirîye. Wî di berhemên xwe de serê pêşî xîtabî nefsa xwe kirîye, peyre jî xîtabî gel kirîye û heta jê hatiye ji asta têngiştina gel derbas nebûye. Çawa ku Melayê Cizîrî li pêşberî edîbên navdar ên gelên cîran bi hunera xwe dîpesine, Feqî bi her awayê xwe nefisbiçûkiya xwe derdibire. Lewre gel ew ji nav xwe hesibandîye, muslimên sunnî mertebeya welîtîyê dayêye, gelên êzîdî mertebeya pîrîtîyê dayêye, sosyalîstan ew wekî piştevanê proleterayê li qelem daye. Bi domana demê re xelkê gelek menqîbe û efsane li ser navê wî pevxistîne û nîş bi nîş neqil kirine. Gel li berhemên wî xwedî derketîye û ji her fikir û bawerîyê mirovan xwe di hunera wî de dîtîye û ji ber vê jî wan xwe li berhemên wî girtîye. Çawa ku wî cîyê xwe di dilê muslimên sunnî de çê kirîye, bûye şîrînê dilê êzîdî û gelparêzên modern jî. Bi ser vê de hozanên gel jî, helbestên wî newadar kirine û strane. Heta ji menqîbeyên wî dîyar dibe ku navbera wî û ehlê kîtabê jî xweş bûye.

Feqî ew şairê edebîyata kurmancî ye ku cara ewil deştana kurdan *Keleha Dimdimê* û hikayeya

gel a *Zembilfiroş* a edebîyata gel a devkî bi awayê nivîskî hûnaye. Lewre ew çawa dibe deştan-nûsê yekem ê edebîyata gel a kurmancî, wisa jî ew hikayenûsê yekem ê hikayeyên gel ên edebîyata kurdî ye jî. Mirov dikare di warê hikayeyên tesewufî yên menzûm de wî wekî şairê yekem ê edebîyata kurdî li qelem bixe. Çunkî wî *Şêxê Senanê* û *Abidê Bersîs* jî hûnaye. Dibe ku ji ber vê yekê be ku Xanî di deştêka *Mem û Zînê* de bi çend beytên balkêş amaje bi Feqî dîke (Xanî, 2010: 38):

Min dê ‘alema kalamê mewzûn
‘Alî bikira li banê gerdûn

Bi î nawe rûha Melê Cizîrî
Pê hey bikira ‘Elî Herîrî

Keyfek we bida Feqîyê Teyran
Hetta ebed bimayî heyran

Feqîyê Teyran di mişareya xwe ya digel Melayê Cizîrî de jî bi awayekî karîger helbešta xwe bi kurmancîya gel nivîsîye û wisa xuyaye kirîye ku Cizîrî jî di vê mişareyê de bi zimanê gel helbešta xwe bihûne. Vî terzê wî yê edebî ku bi zimanê gel û bi terzên edebîyata gel helbestî nivîsîne, “bandor” li ser Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr, Şêx Nûredînê Birîfkanî (kd. 1851) û Seyîd Elîyê Findikî kirîye.

Encam

Li ser bingeha rikin û zanînen mîna dîroka edebîyata îslamî û teybetmendîyên têkildarî tesewufê, ji lîteratur, jînameya seyyahî ya Feqî û helwešta wî ya sofîgerîyê dîyar bû ku ew ji edîbên ewil ên edebîyata tesewufî ya gel a kurdî ye û ew di nav raborîya dîrokî ya terîqên cografyaya xwe de nêzî çexera neqşî-xelwetîyê ye. Ji ber ku di eslê xwe de tesewuf bi zaniştên sosyal-beşerî yên mîna felsefe, sosyolojî, psîkolojî û pedogojîyê re; ji îlmên dînî-îslamî bi kalam û fîqhê re peywendîdar e, Feqî jî bi berhemên xwe, şopa zanîna xwe ya bi van îlman nîşan daye. Ji naveroka berhemên wî, ji helwešta wî ya edebî ya li pêşberî rûdanên civakî yên serdema wî ev bi hêsanî dîyar dibe.

Feqî li pêşberî rûdana trajîk a civakî ya serdema xwe *Şerê Keleha Dimdimê* bi awayekî bêhelwestî nemaye û digel metnê edebî, wî çawa ku nêrînen xwe yên têkildarî vê rûdanê bi awayê meyla xwe ya alîgir a Xanê Lepzêrîn derbirîne, pesnê mezhebê xwe yê sunnî daye, rexneyên tund û tûj li artêşa Şahê ‘ecem û mezhebê wî ku şî‘e ye girtîye. Ji ber vê helwešta wî, hinek ji gelperweran ew wekî welatparêzekî kevnar ê kurdan bi nav kirîye. Ji ber vê yekê mirov dikare wî wekî şairê yekem, herweha nivîskar û hûnerê/danerê deştana [millî] kurmancî bi nav bike.

Wekî mutesewuf, entelektuel û ramangirekî îslamî-kurdî yê sedsala 16an ku ji binemaleke xanedan a mîran tê, Feqî digel ku hevdem û hevalê wî yê sofîyê edîb ê edebîyata klasîk a tesewufî ya dîwana qesrê ya mîrê Botan Melayê Cizîrî û Şêx Şemsedînê Exlatî (1588-1674) ye jî, wî ji çîna serdeşt zêdetir berê bal, dêhn û haya xwe daye ser gelê awam û hemû helbestî û menzûmeyên xwe

bi zimanê gel ê rojane, bi terzê hozan û edîben edebîyata gel nivîsîne. Feqî li şûna çîna qesrê, rasteraşt xitabî gel kirîye û hewl daye ku hezkirina Xwedê bixe dilê gelê xwe û gelê xwe bikêşe nav ser û sinc û jîyana tesewufî û exlaqê terîqetê. Mirov dikare berhema wî ya bi navê *Şêxê Senanê û Abidê Bersîs* ku wî ew li ser bingeha terbîyeya tesewufê hûnane, ji bo vê angaştê wekî mînak nîşan bide. Lewra wî ji bo vê armanca xwe, piranîya helbestên xwe ji cureyên nezmî yên edebîyata tesewufî, bi terzê nutuqê hûnane.

Menzûmeyên Feqî yên mîna *Bersîsê Abid, Zembîlfiroş, Ey Av û Av, Îro ji Deşt Husna Hebîb, Bi Çar Kerîman, Îro Girya Me Tê, Dilber Dilo Rabe, Îlahî Lew Dikim Zarî, Ez Çi Bêjim, Ay Dilê Min Ay Dilo, Qewî Îro Zeîfhal im, Çiya Anî li Deştê Kir*, ji hêla hêmanên mîna mijar, teşe, wezin û şemayê ve rasteraşt di formata “nutuqên tesewufî” de ne. Lewra dîyar dibe ku haya Feqî ji zanînen teorîk ên edebîyata tesewufî ya edebîyatên cîran ên mîna ereb, fars û tirk heye ku wî karîye van menzûmeyên xwe bi teşeyê nutuqê bihûne.

Heta Ehmedê Xanî (1651-1709) jî navê Feqî di berhema xwe ya *Mem û Zînê* de li kêleka ‘Elîyê Herîrî û Melayê Cizîrî zikir kirîye. Ji vî alîyî ve mimkun e ku mirov cihê wî di dîroka edebîyata kurdî de wisa dîyar bike ku ew şairê ewil e ku di biwarê edebîyata klasîk a tesewufî de berhemên menzûm ên tesewufî hûnane.

Feqî, hikayeya gel *Zembîlfiroş* jî bi awayekî menzûm hûnaye û li ser binaxeya edebîyata gel, bi zimanê gel û bi awayê hozanên gel ên mîna dengbêjan hûnaye û derbasî edebîyata nivîskî ya klasîk kirîye. Bi vî awayê wî, Elîyê Herîrî ne tê de, mirov dikare wî wekî hikayenûsê ewil ê edebîyata gel bihesibîne. Nexwe du alîyên wî yên bingeîn hene: Şairîya edebîyata tesewufî û edîbtîya edebîyata gelêrî. Lêbelê dîsa jî bi qasî ku ji tevahîya berhemên wî yên edebî û tesewufî dîyar dibe, wî berhemên gelêrî yên kurdî jî kirine xizmeta exlaq û terbîyeya tesewufê.

Ji ber ku Feqî di her fîrsetê de hezkirina xwe ya ji gelê xwe dîyar kirîye, wî helbestên xwe bi zimanê gel bi berhemên, di berhmên xwe bang li gelê xwe kirîye û bi giştî wî berê bal û dêhna xwe daye ser gelê xwe, gelê wî jî gelek zêde jê hez kirîye, di çanda xwe de jî cih daye Feqî û xelkê menqîbeyên li ser wî, bi sedsalan nîş bi nîş neqil kirine. Heta ji xwendina lîteraturê û sehaya xebatê dîyar bû ku gelê kurd, 31ê Adarê wekî roja Feqiyê Teyran bi nav kirîye û wan ev roj, wekî rojê roşanê pîroz kirîye. Hozanên gel, çawa ku zemanê berê hin helbestên Feqî newadar kirine û di civat û caxîyan de ştrane, hunermendên serdema me jî hin helbestên wî derbasî ştranê kirine û dîstrên.

Çawa ku gelê sunnî yê kurdan ji Feqî hez kirîye, gelê êzîdî jî ji Feqî hez kirîye û wan jî ew nêzî xwe dîtîye. Heta ji ber vê eleqedarî û hezkirina zêde ya gel, wisa bûye ku hinek lêkolîner ketine gumanan û wan xwe daye lêkolînan bê ka gelo ev Feqiyê Teyran yek e, yan zêdetir çend kes in? Ev taybetmendîyên ha yên cîyawaz, heta niha, li gor daneyên ber destê me, hema hema di tu edîbekî din ê edebîyata kurdî de nahetine dîtin û dîroknasên dîroka edebîyata kurdî ew li qelem nedane.

Taybetmendîya Feqî ya edîbtîya gel, hiştîye ku gelek lêkolînerên ku ji derdora bîrûrayên çepgir û hizrînerên raştgiran jî li ser wî û berhemên wî bixebitin û nêrînen xwe yên curbicur li serê derbibirin. Hinek ji lêkolînerên çepgir Feqî wekî şairê proleterayê li qelem daye; hinekan jî ew

wekî şairekî wisa destnîşan kirîye ku ew bûye dengê çîna bindest. Xebatên li ser bîyografiya wî, berhemên wî û kesayetîya wî ya edebî, zêdetirî sedsalekê ye berdewam dîkin. Neqilkirina menqibeyên li ser wî, çawa ku hîn jî di nav gel de nîfş bi nîfş berdewam dike, bi awayê nivîskî jî berdewam dike. Ev alîyê Feqî jî dike ku dîrokasên dîroka edebîyata kurdî, cihekî taybet di raborîya dîroka edebîyata kurdî de ji bo wî terxan bikin. Bi qasî ku ji “lîteratura qadî ya li ser Feqîyê Teyran” dihê famkirin, ji her alî û derdorên ku bîr û bawerîyên wan cuda cuda ne, gelek zêde lêkolîneran ew kirîye mijara lêkolîna xwe. Ev ku heye, nîşaneyê wê yekê ye ku hema hema her alî û derdorên, berê bala xwe daye ser wî û berhemên û wî li ser wî xebitîne. Vê dawîyê mirov dibîne ku ew bûye mijara meqaleyên akademîk û tezên lîsansa bilind ên zanîngehan jî. Çi bi zimanê tirkî be, çî jî bi zimanê kurdî derdora 4 tezan li ser wî û alîyên wî yên cuda cuda hatine amadekirin û belavkirin.

Çawa ku Xanî di mesnewîya xwe ya *Mem û Zînê* de navê Feqî li kêleka ‘Elîyê Herîrî û Melayê Cizîrî bi bîr anîye, dîyar e ku haya wî jî jê hebûye û wî jî berhemên Feqî xwendine. Nexwe mirov dikare bigihîje wê qenaetê ku Xanî jî li ber ronahîya helwesta wî ya gelperwer rabûye, hikayeya gel *Mem û Zîn* bi terzê edebîyata klasîk a Îslamî, ji nû ve hûnaye û derbasî nivîsê kirîye. Ji berhemên edebîyata kurmançî ya piştî Feqîyê Teyran mirov derdixe ku wî karîgerî li şairên mutesewuf ên edebîyata kurmançî yên mîna Melayê Bateyî û Seyîd Elîyê Findîkî kirîye.

Gava mirov bi giştî li yekûna berhemên wî dinihêre, bi hêsanî dibîne ku piranîya berhemên wî pedogojîk in. Bi vî terzê xwe dirûvê wî daye edîben sofî yên edebîyata tesewufî ya gel a Osmanî Yunus Emre û Kaygusuz Abdal. Nexwe ihtîmal heye ku haya Feqî ji edebîyatên cîran, ji ya gelê tirkî jî hebûye. Feqî bi vî terzê û vî terhî, çexereke cîyawaz di raborîya dîrokî ya edebîyata kurdî ya klasîk de vekirîye. Çinku ji raborîya dîrokî ya edebîyata kurmançî, cîyawazîya Feqî û berhemên dîyar dibe ku berî wî şairekî kurmançî ku di biwarê edebîyata tesewufî de, berhemên xwe bi terzê edebîyata gel û bi zimanê gel nivîsibe, nabîne. Bi vî awayê xwe ew wekî nûnerê yekem ê edebîyata tesewufî ya gel a kurdî cihê xwe di dîroka edebîyata kurdî de digire.

ÇAVKANÎ

- Badıllı, A. (1990). *Mufassal Tarihçe-i Hayat. c. II*, (neqilqêr: Ali Tenik). İstanbul: Timaş.
- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*. İstanbul: Nûbihar.
- Albayrak, N. (2002). Koşma. *İslam Ansiklopedisi, c. 26*. (s. 226-227). İstanbul: TDV.
- Aykaç, Y. (2022). Miks: Navendeke Dîrokî, ‘İlmî, Tesewufî û Edebî. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7(1), 67-102.
- Aykaç, Y. (2023). *Mecme’ a Xezelyatêd Şu’erayêd Kurmancan*. Wan: Peywend.
- Anter, M. (2011). *Hatıralarım, (2. Baskı)*. İstanbul: Aram.
- Bazidî, M. M. (2010). *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmançî*, (Amadekar: Ziya Avcî). İstanbul: Lîs.
- Bilgin, A. A. (2011). Tekke Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi, c. 40*. İstanbul: TDV.
- Bilgin, A. A. (2011). Tekke Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi, c. 40* (s. 381-384). İstanbul: TDV.

- Bozarslan, G. (1979). *Partî Gûn Işığı Nardalı*. İstanbul: Aydınlık.
- Burkay, K. (2011). *Neolitik Çağdan 1. Dünya Şavaşı'na Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Deng.
- Celîl, C. (2004). *Keşkûla Kurmancî*. Wîen: Doğa Basın Yayın.
- Cihanî, P. (2019). Şêwaza Berhemên Feqîyê Teyran. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Dergisi*, sal 5, c. 5, j. 10.
- Dîwanu eş-Şeyxu'l-Cezerî, (1952). *Dîwanu eş-Şeyxu'l-Cezerî*, (Tabî': Muhammed Nûrî). Mîsir.
- Doskî, T. Î. (2017). *Li Baxê Feqîyê Teyran*. Dihok: Pertûkxaneyê Nûrsîn.
- Ekiz, D. (2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı.
- Ertekin, N. (2018). *Şeyda'nn Divan'ında Tasavvuf. (Teza neçapkirî ya maşterê)*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Findî, R. (2004). Fakih Tayran: Şairu't-Tasavvuf we'l-Felsefe we'l-Xezel. *el-Mede's-Sekafi-Sekafe Kürdiyye, Bexdad*, hj. 604, Sibat.
- Gürbüz, S. A. (2021). Feqîyê Teyran'ın Divanı'nda Yer Alan Şêxê Sen'an Hikayesinin Vahdet-i Vücut Açısından Değerlendirilmesi. *Van İlahiyat Dergisi*, 9/14.
- Îlhan, Z. (2016). Micahidê Fetihandina Dil: Şêx Sen'an -Dahûrîn û Rexne-. *Nûbihar*, hj. 137.
- İli, E. (2018). *Feqîyê Teyran'ın Varlık Görüşü. (Teza Neçapkirî ya Maşterê)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı.
- Izady, M. R. (2007). *Kürtler: Bir El Kitabı* (İngilizceden Çeviren: Cemal Atila). İstanbul: Doz.
- K., Ali (2015). Bersîsê Abid û Faust Îradeya Mirov, Îblîs û Mephisto. *Nûbihar*, hej. 130.
- Karaca, F. (2020). Berawirdkirinek li Ser Qesîdeya Avê ya Fuzûlî û Helbesta Ey Av û Avê ya Feqîyê Teyran ji Alîyê Hêmana Avê ve. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* c. 6, hj. 11.
- Kaya, B. (2017.). *Feqîyê Teyran'ın Şêxê Sen'an Şiirinin İçerik Açısından İncelenmesi. (Teza neçapkirî ya maşterê)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.
- Kemikli, B. (2013). Tasavvuf ve Edebiyat. H. Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı* (s. 245). Ankara: Anadolu Üniversitesi.
- Kılıçarslan, Î. (2001). Edebîyata Kurdî ya Klasîk. *Nûdem*, hej. 39-40.
- Koyuncu, H. (2014). *Di Hin Dîwanên Kurdî de Bandora Tesewwufê*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Kuzu, A. (2013). Araştırmaların Planması. A. Ş. (edt.), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Mesûd Serfîraz. (2020). *Feqîyê Teyran: Hayatı, Poetikası ve Eserleri. Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, (Derleyenler: Yalçın Çakmak & Tuncay Şur). İstanbul: İletişim.
- Mesûd, M. (1999). *Udebau Felasifeti*. Beyrût: Darulilmi Lilmelayîn.
- Nêrwayî, E. T. (2019). *Emûrxanê Lepzêrîn û Kela Dimdim: Di Navbera Mêjû û Efsaneyê da*.

İstanbul: Avesta.

Orkin, Ş. (2015). *Di Berhemên Feqiyê Teyran de Hêmanên Tesewufî*. (Teza neçapkirî ya masterê). Muş: Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

Özel, A. (2020). *Klasik Kürt Şiirinin Önde Gelen Temsilcilerinden Fakî-yı Teyran*. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi.

Resûl, Î. M. (1998). Feqiyê Teyran: Jîyan û Berhemên Wî. (Werger: Mîkaîl Canpolat). *War*; hj. 1.

Sadinî, M. X. (2011). *Feqiyê Teyran: Jîyan Berhem û Helbestên Wî*. İstanbul: Nûbihar.

Sağrıç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Sefîzade, S. B. (2008). *Mêjuwî Wêjey Kurdî*. (Bergî Duwem). Hewlêr: Dezgay Çap û Belaw-kirdinewey Aras.

Şem'î. (2016). *Terceme-i Tevarîh-i Şeref Han*. (Hazırlayan: Adnan Oktay). İstanbul: Nûbihar.

Tayşir, E. A. (2020). *Bu Tez Nasıl Bitecek?*. İstanbul: İletişim.

Tenik, A. (2015). *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Nûbihar.

Teyran, F. (2008). *Hemû Berhemên Wî*. (Bi Pêşgotineke Rênas Jîyan). Stenbol: Belkî.

Teyran, F. (2014). *Divan & Dîwan*. (Çeviri ve Analiz: Kadri Yıldırım). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Teyran, F. (2019). *Şêxê Sen'anîyan, Nezîre: Xemgîn*. (Amadekar: Celîlê Celîl). İstanbul: Weşanên Wardozê.

Teyran, F. (2021). *Dîwan: Metnê Kurdî & Türkçe Çevirisi*. (Çeviri ve Notlandırma/Werger û Not: Ali Karadeniz). İstanbul: Nûbihar.

Ûskan, S. (2017). *Payîzxêr li Ser Salnameya Kurmancî Xebateke Folklorîk*. İstanbul: Wardoz.

Varlî, E. M. (2004). *Dîwan û Gobîdeyê Ahmedê Xanî yêd Mayîn*. Stenbol: Sîpan.

Xanî, E. (2010). *Mem û Zîn* (Hazırlayan: Namık Açığöz). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Xeznedar, M. (1998). Zembîlfiroşa Feqiyê Teyran. Bêcih: *War*.

Yılmaz, H. K. (2016). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar.

Yılmaz, İ. (2016). *Vekolînek li Ser Çîroka Zembîlfiroş*. (Teza Neçapkirî ya masterê). Muş: Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

Yûsuf, E. (1988). *Şairên Klasîk ên Kurd*. Uppsala: Weşanên Jîna Nû.

Zivingî, M. E. (1987). *Min 'Eqdî'l-Cewherî fî Şerhi Dîwani'ş-Şeyxi'l-Cezerî, c. 2*. Qamîşlo.

Çavkanîyên Zindî

Ç1. Melayê Miksê, 70 salî, Miks

Ç2. Nacî Orhan, 60 salî, Miks

Ç3. Mela Hesenê Sofya, 80 salî, Dîyarbekir

Ç4. Mela Ahmedê Botî, 55 salî, Findik

Çavkanîyyên Dijîtal

Mahabad, Occo, “Ezilenlerin Sesi Feqiyê Teyran”, *Basnews*, 2021. Ezilenlerin sesi Feqiyê Teyran (basnews.com) (tarîxa pêgihaştinê: 30.12.2021)

Naci Orhan, Bahçesaray Miks, TRT6, Bajarên Me, 18.09.2013. <https://www.youtube.com/watch?v=IcPCd6l8aF0> (tarîxa pêgihaştinê: 23.01.2022)

Naci Orhan Belgeseli (Belgesela Naci Orhan), 16.05.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=ObTW2WHkH6M>

Rêwî (Yolcu), Beşa 287an (Van-Bahçesaray), (tarîxa pêgihaştinê: 25.09.2018) <https://www.youtube.com/watch?v=X51DBms3RQY> (tarîxa pêgihaştinê: 20.01.2022)

<https://www.edebiyatogretmeni.org/nutuk/> (tarîxa pêgihaştinê: 15.01.2022)

<https://www.turkedebiyati.org/ilahi.html> (tarîxa pêgihaştinê: 02.01.2022)

<https://www.bilgenc.com/nutuk-nedir/> (tarîxa pêgihaştinê: 01.01.2022)

<https://www.vocabulary.com> (tarîxa pêgihaştinê: 26.12.2121)